Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Dr. W. Mollerup

Vildskud

Skizzer og Billeder fra
Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede

Friser og Vignetter udførte af
Alfred Larsen

Nyt Nordisk Forlag

Vildskud

Dr. W. Mollerup

Vildskud

Skizzer og Billeder fra
Bylivet i Danmark i 18. Aarhundrede

Friser og Vignetter udførte af
Alfred Larsen

Nyt Nordisk Forlag
1917

Udgivet med Understøttelse af
den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
og af det Raben-Levetzau'ske Fond.

TRYKT HOS J. JØRGENSEN & CO. (IVAR JANTZEN).

TILEGNET

MIN HUSTRU

CAROLINE MOLLERUP

f. ROTHE

FORORD

UNDER Udarbejdelsen af et kulturhistorisk Værk af videnskabelig Natur, der kræver System og Sammentrængthed, viser det sig altid, at man under Indsamlingen af Stoffet har medtaget Forhold og Episoder fra Fortidslivet, som Værkets Økonomi ikke tillader at optage i det Omfang, som de med Rette kunde gøre Fordring paa.

Saadanne »*Vildskud*« ejer som oftest en Friskhed og Fylde, en Oprindelighed, der straks angiver den Grundtone, som klinger gennem de svundne Tiders Liv og Færd, og som ingen nok saa omhyggelig Efterligning kan genfrembringe.

Under tilbørlig Vejledning til Forstaaelse føres disse smaa Skizzer fra Samfundslivet i det 17de og 18de Aarhundrede frem i den Formening, at de i sig selv besidder tilstrækkelig kulturhistorisk Værdi, og at de danner et nyttigt og ønskeligt Supplement til en samlet Fremstilling af det danske Købstadsliv i det nævnte Tidsrum.

Stoffet er hovedsagelig hentet fra Viborgske Arkiver i Landsarkivet for Jylland. Landsarkivar *Saxild* har med stor Imødekommenhed stillet Arkiv-

materialet til min Raadighed og ofte støttet mig med sin paa saa mange Omraader store Viden, hvorfor jeg herved bringer ham min bedste Tak.

Anden (sidste) *Samling* vil følge umiddelbart efter denne første Samling og vil indeholde følgende Artikler:

1) Striden mellem Magistrat og Borgerskab i Viborg 1718—21, 2) Jfr. Anna Ostenfeldt og Apoteker Gessius i Aarhus, 3) Prokurator Jens Kjerulf i Viborg, 4) En Præstealmanak fra 1741 (Pastor Olivarius i Ørslev), 5) Smaa Bemærkninger om daglig Tale i Begyndelsen af 18. Aarh., 6) Viborgs Brand 1726.

En særlig Tak skylder jeg Bestyrelserne for de to store Stiftelser: *den grevelige Hjelmstjerne-Rosencrone'ske Stiftelse* og *det Raben-Levetzau'ske Fond,* der ved aarlige Understøttelser siden 1912 og 1913 har sat mig i Stand til — under vanskelige Forhold — at indsamle og bearbejde et stort Materiale til en Fremstilling af Købstadslivet i Danmark fra c. 1660—c. 1730.

Illustrationerne er udførte af Kunstmaler *Alfred Larsen.* Motiverne til Friserne er hentet fra Pontoppidans danske Atlas, Resens Plan over Viborg, Landkadetternes Tegnebøger paa det kgl. Bibliotek, Antikv.-top. Archiv og samtidige Billeder.

Marts 1917.

FORFATTEREN.

I.

SNAPSTINGET I VIBORG

Ordet *Snapsting* betegnede i Jylland fra ældgammel Tid det første Ting i det nye Aar. Betegnelsen gjaldt ikke blot Landstinget, men ogsaa Herreds-, By- og Birketingene. Snapstinget i Viborg var selvfølgelig det fornemste. Det hedder udtrykkeligt: »*Den næste Lørdag efter at alle Snapsting i Nørre-Jylland er holden, da holdes Viborg Landsting.*« Her samledes da alle de fra de lavere Ting appellerede Retssager til Landstingsdomstolens Paakendelse.

Om Viborg Landstings Betydning og Anseelse i det 15de Aarhundrede har den bekendte Skolemand og Digter, Rektor Martin Børup i Aarhus,

skrevet følgende Strofer i sit iøvrigt spydige og kritiske Digt om de danske Stiftsstæder.

Hil Dig, Du landlige Viborg!
Brænd Dine Straatage![1])
Du, der er fyldt af Strid og berømt
ved Processernes Kamp
og Dommernes Visdom.

Det mærkelige Navns Oprindelse er skjult i Tidernes Morgen[2]). Skulde det muligen kunne udledes af det gamle danske Ord, »Snap«, der betyder »rask« »hurtig«, og derved tilkendegive, at Aarets først afholdte Herreds- og Byting maatte afgøres i en Fart for at naa tidsnok frem til, at Retssagerne kunde blive bragt frem paa Viborg Landsting, inden Januar Maaneds Landsting afsluttedes dér? De fleste Tydere af Ordet ere dog enige om, at den meget lærde Forklaring, som udleder Ordet af Forbogstaverne i den latinske Betegnelse: *S*essio *n*ovi *a*nni *p*rima (det nye Aars første Ting) *snap,* bør følges, og den har i alle Fald den Fordel, at være en snild og opfindsom Løsning af Spørgsmaalet.

---

[1]) Hentyder sikkert nok til de ofte nok paabudte, men ikke før Byens Genopførelse efter Branden 1726, der i saa høj Grad skyldtes Brugen af Straa- og Lyngtage, adlydte kongelige Befalinger om Anvendelse af Tagsten i Stedet for Straa og Lyng.

[2]) Landsarkivar Saxild, med hvem jeg har konfereret om Snapstinget, skriver træffende og morsomt: »Det er hvad afd. Geheimeraad Goethe kaldte »ein Urphänomen«, og mere behøver man næppe at vide om den Sag«.

At saaledes vigtige Retssager her fandt deres foreløbige Afgørelse, inden de forelagdes Herredagsdomstolen, gjorde Viborg Snapslandsting til Mødested for Folk fra alle Jyllands Egne og af alle Stænder. Det fandtes derfor ogsaa naturligt at henlægge Afgørelsen af Pengemellemværender til denne Tid; og saaledes formede Snapstinget sig efterhaanden til at blive en Omslagstermin, der gennem Praksis vandt Hævd. Da Regeringen ved Forordning af 23de Juni 1643 fandt det nødvendigt at indføre en Omslagstermin for Sælland, omtales den »Bekvemmelighed«, der haves med rigtige Terminer i Jylland og Fyen, som *fast uformærket* udi gavnlig Brug indført«. Da nu ogsaa ifølge Frdn. af 26de August 1622 Skøder, Gave- og Pantebreve til Adelen skulde læses til Landsting, var snart sagt alt hvad der angik Jyllands Rets- og Pengevæsen henvist til Landstinget i Viborg, og da særlig til Aarets først afholdte Ting: Snapslandstinget.

Snapstinget blev altsaa Betegnelsen for Viborg Januar Ting, og, da Terminen i Aaret 1671 flyttedes til 11te Marts, fulgte Navnet med. Det samme skete, da den senere henflyttedes til April, og da den endelig i Aaret 1786 anbragtes i Juni Maaned sammen med den for det øvrige Land gældende 11. Juni Termin, skiftede den ikke Navn, men beholdt sin fra Fortiden nedarvede Betegnelse og dermed den Nimbus og det ydre Habitus, den i Tidernes Løb havde erhvervet sig.

Snapstingstiden varede i 14 Dage, og i lige saa lang Tid holdtes det store *Marked,* som fra Middelalderen havde været knyttet dertil. Fra Arildstid var det lille Torv ved Domkirken og Raadhuset forbeholdt til Handel med Kramvarer og til Opførelse af de Boder, hvor saavel Fremmede som Byens egne Borgere i Markedstiden udstillede deres Varer, og hvor Gøglere, Linedansere, Kvaksalvere, Sangere og Komedianter viste deres Kunster. Fra hele Jylland strømmede Folk hertil, ja endog fra Tyskland, Holland og England kom fremmede Købmænd og Eventyrere, hidlokkede af Udsigten til at tjene Penge og vel ogsaa for at deltage i det fornøjelige Liv, som en Sammenstimlen af saa mange Mennesker førte med sig. Skovduen siger: Jeg rejser til Viborg Snapsting og i Vensyssel havde man en klar Forestilling om, hvad et Besøg i Viborg i Snapstingstiden kunde føre med sig. Med Hentydning til de tre Evangelier, som falder paa første til tredie Søndag efter Trinitatis, sagde man: Han rejser til Snapsting med den »rige Mand«, holder derpaa »den store Nadvere« og kommer hjem som »det fortabte Faar«. Med Rette kan man sammenligne dette Marked med de store Messer, som afholdtes i Udlandets Byer, i Leipzig, Amsterdam, Brügge, og man forundres ikke, naar man hører, at det andet berømte Marked i Viborg, som holdtes ved St. Mauritii Tid (22. Septbr. og følgende 14 Dage), paa samme Tid som Adelen holdt deres Forsamling i Viborg, benævntes den *hellige Moustes Messe.* For Borgerskabet i Viborg var saavel Lands-

tings- som Markedsbesøget en Indtægtskilde af den største Betydning. Endnu langt ind i det 18. Aarhundrede omtales det som en Hovedkilde til Byens Velstand. Ikke alene omsattes store Beløb i Handel med de fremmede Gæster, men ved Udleje af Værelser og Gæsternes Ophold og Bespisning i de private Hjem, havde mange af disse tilstrækkelig Indtægt for hele Aaret.

Det mest levende Indtryk af Snapstingstidens Betydning faar man dog af et Digt, som Tøger Reenberg i Aaret 1697 sendte sin Ven Gregers Friis. Det begynder saaledes:

Satire! siig, hvor alle Mand
Til Snapsting sig bereder:
Enhver sig pudser, som han kand.
Stafferer sig med Klæder.

Den Kiortel, som Lakeyen bær
Til Juul og Høytiids Dage,
Han nu igien, i Snapstings Færd.
Paa Bonde-Bag skal drage.

Hver Fruer-Pige sig saa fast
Med Sæt og Top bemøyer,
Som Skipperen med Seil og Mast
Naar Børet sig ey føier.

Ja, mangen Mø, som nu vel hart
Sit Aag med Suk maa bære,
Nu pynter sig, og haaber snart
Sit Fængsel qvit at være.

Og, skal det skee, saa skeer det her;
Thi Bonden sine Vare
Kand sælge best, naar Torvet er
Opfyldt med mange Narre.

I Landet er og ikke Plads
Hvor sig saa mange samle,
Saa stor en Flok, saa stor en Stads
Af unge Folk og gamle.

Som Polske Tropper samle sig,
Naar Moskow Freden bryder,
Alt færdigt er at gaae i Krig
Som Pospolite[1]) byder.

Saaledes her, i hvert et Hul,
I hvor man sig henvender,
Det vrimler, og er boven fuld
Af alle Rigets Stænder.

Hvert Hus er fuld af Dreng og Svend,
Saa langt som Gaden rækker:
Der høres Fidler, Spillemænd,
Fantaster, Aber, Gekker.

[1]) »Pospolite Ruszienc« kaldtes Adelens Opbud til Rigets Forsvar.

Digteren ønsker, at Diogenes vilde vise sig paa Torvet; han vilde ikke finde ét Menneske blandt »den ganske Hær«. Selv betages han af Lede over Menneskene og vil lægge sig til Hvile; men han kan ikke sove, stadig higer han efter at ile til Snapstinget, skønt han ingen Pengeforretninger har dér at udrette: »Nemo er min Debitor, og Nihil er min Rente.«

Og som det gik Digteren — han maa afsted, selv om det kun er for at spotte over Menneskenes Daarskab og finde Stof til sin Satire — saaledes gik det alle. Med uimodstaaelig Kraft drog Snapstinget Høje og Lave til sig. I dets Omgivelser udspilledes mangt et Drama, mange muntre Eventyr. De følgende Meddelelser om Samfundslivet skulle for en Del ses paa Baggrund af Snapstinget.

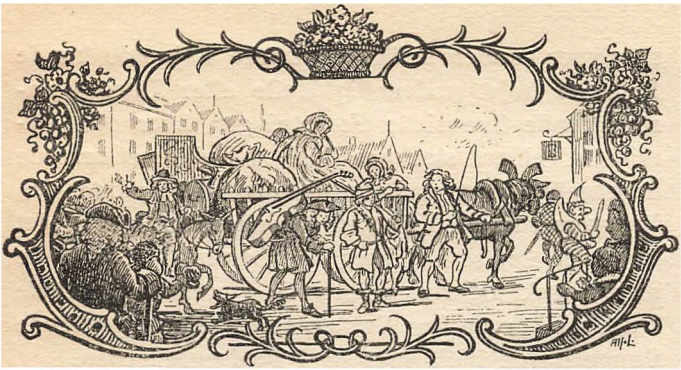

II.

KONKURRERENDE SKUESPILDIREKTØRER I VIBORG 1718

I Dagene 22.—24. Marts 1718 blev der holdt Gæsteret i Byfoged Johans Barlags Hus i Viborg.

Det var just Snapstingstiden. Byen havde i den Anledning forberedt sig paa det bedste til at modtage sine mange fornemme og rige Snapstingsgæster. Ingen Borger ansaa sig for rig nok til at undvære den Indtægt, som Udlejning af Værelser til de Fremmede og disses Bespisning gav. Overalt stod Gæsterummene fuldt møblerede, først og fremmest med velredte Senge, forsynede med dobbelt Lag af Underdyner og Hovedpuder, med Lagner og herlige Bol-

sterdyner, under hvilke de trætte Rejsende kunde finde en højst nødvendig Hvile efter Dagens anstrængende finansielle Forretninger, hvor ofte Familiens Velfærd stod paa Spil. I Køkkenet brasede de mægtige Stege paa Bradpanden eller Spiddet, fra Bryggerset steg i Vejret en velbehagelig Duft af det krydrede Øl, som Viborg var berømt for, og i de store smukt og rigt møblerede Værelser opvartede Husets Døtre de fine Gæster, som med velspækkede Punge havde indlogeret sig i Fædrenegaarden.

Et højst broget Selskab kunde her mødes med Tilsidesættelse af de stive Samfundsformer, som ellers var Tidens Kendemærke: Fornemme jyske Adelsmænd, som søgte at optage Laan i deres ofte højt prioriterede Godser, djærve Præster, som søgte en gunstig Anbringelse af deres smaa Sparepenge, fiffige Proprietærer, der havde Penge paa Kistebunden og udnyttede enhver gunstig Lejlighed til at forøge den Kapital, der til Slut skulde skaffe dem en gældsbunden Herregaard til Eje og dermed en fin Titel, Assessor, Justitsraad, ja endog Etatsraadtitlen, og føre deres Slægt op i Niveau med den højbaarne Adel. Men fremfor alle var det Købmændenes og Prokuratorernes gyldne Tid. Omkring dem flokkedes hele den øvrige Skare. Her var til Stede rige Handelsmænd fra de jyske Byer: Aalborg, Randers, Skive, Hobro, Aarhus, Fredericia etc. Hver By havde den Gang sin Matador, som enten selv eller ved sin Fuldmægtig gav Møde for at indkassere Fordringer og paany udsætte til den lovtilladte

6 pCt. Rente de indkomne Penge. Men ogsaa fra Udlandets store Handelsstæder, fra Amsterdam, Bremen, Lübeck, Hamborg, London mødte Repræsentanter for større Handelshuse, med hvem næsten alle Landets Provinskøbmænd stod i nøjeste Handelsforbindelse. De gav en udstrakt Kredit, og det gjaldt derfor at modtage og opvarte dem paa standsmæssig Maade. Man vil heraf forstaa, at hvert et Hus var opfyldt af Gæster, og det er ikke for meget at sige, at den største Del af Byens Indbyggere i Snapstingstiden indkasserede i Leje og Forplejning saa meget, at det hjalp ud over Aarets Vanskeligheder i økonomisk Henseende.

Selvfølgelig gjaldt Samværet udelukkende Handels- og Retsforholds Ordning, og paa Landstingspladsen ved Domkirken saa man ofte alvorlige, bekymrede Ansigter, naar de indvundne Resultater ikke havde svaret til de lyse Forventninger. Men saa kunde et Besøg i en af de mange Vinstuer og Vinkældere, hvor der udskænkedes baade lette franske Vine, tunge spanske Vine og ildfulde rhinske Vine, opmuntre Sindet og for en Stund forjage de mørke Terminstanker. Et Slag »Lanter« eller L'Hombre indbød ogsaa til Sindets Oplivelse, selv om Belysningen kun bestod i en enlig Tællepraas, og Vejen hjem fra Vinstuen ikke altid var saa let at finde.

Størst Glæde har man dog dengang, ligesom nu, fundet ved at overvære de Skuespil, som omrejsende Teatertrupper opførte i Snapstingstiden, og som trods deres rædselsindgydende Indhold og plumpe

Spøg var sikker paa at blive mødt med Bifald af et taknemligt ukritisk Publikum. Her mødte »Bander« fra Hamborg og København, her opførte Italienere deres Harlequinader og Sangspil, og Gøglere af alle Slags søgte at drage Folk til deres Boder. Havde disse Trupper ikke selv Teatre og Klæder med sig, saa kunde de faa baade Skueplads og »Komediantklæder« til Leje hos Borgere i Byen. At en slig Samling af Mennesker med det fælles Formaal »at trække Penge ud af Hans Majestæts tro Undersaatter« ikke altid optraadte som loyale Konkurrenter, er let forstaaelig, og det var da ogsaa i saadan Anledning, at der den 22de—24de Marts afholdtes Gæsteret i den højfornemme Byfoged, Monsieur Johan Barlags eget Hus.

For Retten var indstævnet den over hele Landet noksom bekendte »Okulist, Sten- og Broksnider, Tandbrækker« og Skuespildirektør Salomon Poulsen von Qvoten, Holbergs berømte Samtidige, der hvert Aar fra sit faste Stade i København berejste Provinsbyerne og tilbød sin kirurgiske Hjælp, samtidig med at han trak Publikum til sig ved Hjælp af sit lille Dukketeater og sine Udskrigere. Som Anklager fremtraadte Teaterdirektøren fra Hamborg Mr. Gerhardt Rudoph Hascarl. Begge havde til Hensigt at »opvarte« med Komedie i Viborg Omslag; men medens Salomon v. Qvoten kun havde medtaget sit Marionetteater, og derfor ogsaa tituleres i Retten som »Dukkespiller«, mødte Hascarl op med en »Bande« Skuespillere, rede til paa

sit »Teatrum« at opføre de nyeste tyske Spektakelstykker, hvormed han kort forinden havde »opvartet« ved det berømte Kieler-Omslag i Januar og Februar, og senere paa Markedet i Slesvig.

Dette er dog ikke kommet overraskende for Hr. von Qvoten. Konkurrenter har han sikkert haft mange af, og særlig havde en »berømt« fremmed Operatør ved Navn Johannes Rhadinius været ham en slem Torn i Øjet. Ligesom v. Qvoten opstillede han sit »Teatrum« paa Axeltorvene og trak Kunder til ved »Komediespil og Pikkelheringskunster«. Men han var tillige en fiffig Mand. Naar v. Qvoten stævnede ham for Byretten, forsvandt han pludselig og dukkede kort efter op i en anden By. Saa maatte Salomon stævne ham paany, men inden dette skete, havde han »opereret« mange til Gavn og Glæde for sig selv, og naar Stævningsmændene mødte, var han paany forsvunden, indtil v. Qvoten erfarede, at han nu havde forlagt sin Virksomhed til et tredje Sted. Aaret før (1717) var det dog lykkedes at faa ham dømt ved Gæsteretten i Randers; thi da han ikke kunde forelægge kongelig Tilladelse til »at omfare Landet med Curering og andet Spil og lade opbygge Theatrum paa offentlig Torv«, men kun formaaede at fremvise nogle »sære fremmede Breve«, blev Johan Rhadinius dømt til inden tre Solemærker at vige fra Byen og strax nedbryde sit Teatrum, samt betale Salomon v. Qvoten 4 Rdlr. i

Procesomkostninger. Men v. Qvoten havde ogsaa været saa heldig at kunne forelægge for den høje Ret Hs. kgl. Majstæts Privilegium af Dato 31te Januar 1716, der gav ham jus practicandi i København, en Ret, som hans Sagfører i Randers paa egen Haand udvidede til at gælde over hele Landet. Og da han tillige forelagde en Række Attester fra Magistraterne i Horsens, Aarhus og Kalundborg, der bevidnede, »at Salomon v. Qvoten haver gjort Medicin og næst Guds Hjælp behjulpen mangen til Helbred«, tør det jo nok siges, at hans Ry som erfaren Operatør, Oculist etc. etc., strakte sig over det ganske Land.

Stolt af sin Sejr var han nu kommet til Viborg, medtagende sit Dukketeater, da der pludselig optraadte en langt farligere Konkurrent for ham og hans Teater; thi hvem vilde dog ikke foretrække at se Komedie udført af levende Mennesker fremfor af Dukker, selv om disse var nok saa store og nok saa elegant klædte. Her maatte der anvendes en radikal Kurmetode, og som den »kunsterfarne« Oculist, Sten- og Broksnider, han var, besluttede han sig til øjeblikelig at foretage — hvad Lægerne kalder — »et operativt Indgreb« i den Hascarlske Bande. Uden Betænkning fik han to af Bandens betydeligste Medlemmer overtalte til at lade sig engagere af ham og til straks at optræde paa hans »Theatrum«. Det var »Dansemesteren« Mr. Peitter Heinrich Wulff, hvem Hascarl havde engageret i Slesvig paa dennes egen Begæring og hans Folks indstændige Opford-

ring, samt Christopher Pauli fra Hamborg, der allerede i Januar Maaned var traadt ind i Banden, efter at Hascarl havde overtalt ham til at forlade sin Tjeneste hos Guld- og Sølvkniplingshandleren Berent Kohemann i Hamborg. Han maa vel efter dette at dømme have haft et uomtvisteligt Skuespillertalent. Men Direktøren synes ikke at have paaskønnet de to Ærgerrigheder efter deres formentlige Fortjeneste. Pauli klagede over, at Banden var kørt fra ham, saa at »han maatte løbe paa hans Ben over Mark og Hede, samt Kjær i Vand, saaat han nær havde mistet sit Liv«. Begge bebrejdede desuden Hascarl, at han paa Vejen fra Slesvig til Viborg havde behandlet dem »malhonnet«, og saa var der naturligvis ogsaa noget Vrøvleri med Udbetaling af deres Ugeløn og Forstaaelsen af deres Kontrakter. Men Hascarl præsenterede for Retten to andre Medlemmer af Banden Johan Christopher Wolchau og Johan Gottlieb Förster, der begge protesterede paa det kraftigste imod den formentlig malhonnette Opførsel fra Direktørens Side og paastod, at der ikke havde været ringeste Uenighed undervejs. Stævningen var derfor rettet saavel imod dem, som imod v. Qvoten.

Sagen trak ud i tre Dage. Parterne havde faaet Viborg Bys to — i Datidens Lovtrækkeri mest erfarne Prokuratorer til at føre deres Sag: de Herrer Ursin og Jens Kjerulf. Medens Ursin som Hascarls Sagfører væsentlig henholdt sig til Danske Lovs Be-

stemmelser om Tjeneste-Tyenders Forpligtelse til ikke uden lovlig Opsigelse at »kvittere« deres Tjeneste, og dens Paabud, at ingen maatte tage andres Tjenere i Forsvar uden »lovlig Medbringende«, hævdede Jens Kjerulf, at enhver Forpligtelse fra Komedianternes Side var bortfalden, siden deres Principal havde opført sig »malcontent«(!) imod dem, ingen Forplejning givet dem, ikke sørget for Vogne paa Rejsen til Viborg og overhovedet ikke holdt nogen af sine Løfter til dem . »Saa maa man billig spørge,« udbryder han harmfuld i Retten, »hvad Hr. Hascarls Sag er i sig selv, saasom den ene af Karlene haver mistet sit Helbred ved denne Rejse, saasom Mr. Hascarl haver kørt fra dem, saa at de maatte gaa i Vand til deres Armhul«. Med stor Styrke hævder han, at Salomon v. Qvoten er »a l e n e berettiget af dette Steds Øvrighed, Borgmestre og Raad her i Staden, at bruge Comediant-Spilleri, saasom han er Borger i København, mens den anden er en Fremmed, som hverken skatter eller contribuerer til Kongen.« Da Kjerulf imidlertid ikke kunde »producere« Magistratens paaberaabte Privilegium, tog Retten intet Hensyn til dette vigtige Moment, der forøvrigt altid fremdroges af v. Qvoten i lignende Tilfælde, uden at det nogensinde har kunnet bevises, at han enten af Kongen havde faaet en saa ubegrænset Eneret til at spille Komedie, selv ikke engang tysk Komedie, eller at Magistraten havde givet ham en saadan Begunstigelse.

Proceduren afsluttedes med Ursins Spørgsmaal til v. Qvoten, som var tilstede i Gæsteretten, »af hvad Aarsag han turde understaa sig at antage andres Folk uden deres rigtige Afsked fra deres forrige Husbonde«, og da den sikkert meget fornærmede Teaterchef intet svarede herpaa, indlodes Sagen til Doms.

Rettens udførlige og vel »definerede« Kendelse lød saaledes:

»Som Gerhard Rudolph Hascarl her ved Gæsteretten søger og tiltaler tvende af hans Compagnie og Tjeneste absenterede Personer, nemlig Christopher Heinrich Pauli og Peiter Henrich Wolf, som han fra Slesvig her til Byen tillige med andre fri og uden deres Bekostning ført haver, i Tanker de Commoedie med hannem udi tilstundende Omslags Tid skulle agere, mens strax efter deres Ankomst her til Byen hannem uden given bevislige Aarsag qviteret og sig efter egen Tilstaaelse udi Tjeneste til een heri Byen værende *Dukkespiller,* navnlig Salomon von Qvoten, begivet som dennem strax uden ringeste Forevisning enten de fra deres Principals forbundne Tjeneste lovlig var entlediget eller ej, haver antaget, som dog slige eller andre Personer efter Hans kgl. Mayts derom allernaadigst givne Statuta med al Billighed burde at følge — *da som* under samme Sag klarlig nok er bevist, at anførte tvende Personer med deres Principal Hascarl hid til Byen fra Slesvig er rejst i Tanke Commoedie med hannem udi til-

stundende Omslags Tid at ville spille og han deres Rejse her til Byen saa vel som deres Løn, han med dennem ugentlig var accorderet om, haver betalt i Mening de med hannem i forestaaende Snapsting skulle agere, og han sin store gjorte Forskud paa Rejsens Bekostning samt deres Gagies Givelse derved at faa betalt, mens nu bemeldte Hascarl først ved Commoedie sin Omkostning skulde have stoppet, haver de sig fra hannem afsondrit og sig til ovennævnte Salomon Qvoten begivet, hannem derved at profitere og Hascarl sit Forehavende til intet at gøre, — *altsaa* efter samme Sags nøje Overvejende og forefundne Beskaffenhed veed jeg ikke rettere derudi at kende og dømme end jo Christopher Pauli og Peiter Wolf bør efter denne Doms lovlige Forkyndelse at være pligtig og skyldig sig straxen udi deres Principals Hascarls Tjeneste at begive og hos hannem indtil Snapstings Udgang imod den med dennem foraccorderede ugentlige Løn, som anførte Hascarl med dennem enhver især er contraheret om, at forblive. Og som samme tvende befundne sagskyldige Personer har understaaet sig uden forebringende Klage at begive sig udi Tjeneste til Salmon Qvoten og været Aarsag til denne Processes Omkostning, saa betaler de begge enhver sin Del af de paa Sagen anvendte Bekostninger til Hascarl med 6 Rdlr. og det inden tvende Solemærker, alt under Lovens videre Paabydende, hvorimod de begge sig deres Regresse for den under Processen forebrin-

gende malhonette Medfart, som Hascarl med dennem under Vejs skal have øvet, efter foregaaende lovlig Omgang skal have forbeholden. Og ifald Salmon von Qvoten sig ikke skulde bekvemme til samme tvende anførte Personer, som saaledes deres Principal uden lovlig Adgang haver kvitteret, efter Dommens Forkyndelse lader fare, da derfor efter foregaaende lovlig Medfart at anses som den, der sig andre Folks Tjenere uden Afsked tilvender.«

Denne skrappe Dom rettes baade imod de to undløbne Skuespillere og imod Salomon von Qvoten; men ingen af dem vilde acqviescere ved Dommen. Efter Prokurator Jens Kjerulfs Tilskyndelse appellerede de Byfogdens Dom til Overretten, det vil sige til Raadstueretten, der beklædtes af Borgmestre og Raad. Først en Maaned efter — den 20. April — faldt dennes Dom, som stadfæstede Gæsteretsakten, »efterdi det ses, at Byfoged Barlag sin Doms Afsigt lovligen haver grundet«, og idømte Salomon von Qvoten tilligemed »hans tvende Svende« Christopher Pauli og Peiter Wolf at betale for unyttigt Stævnemaal ialt 6 Rdlr. og alt strax at efterkomme, »eller i dessen Mangel være Lovens Tvang undergiven.«

Det ses — efter Dommens Ordlydende — at de to Skuespillere betragtes som von Qvotens Svende. I den forløbne Maaned har de vel saa staaet til hans Disposition, og hvilken mægtig Tiltrækningskraft

maa det ikke have øvet paa Snapstingspublikummet at se den saa eftertragtede Dansemester udfolde sin Virtuositet paa Viborg Torv i Mr. von Qvotens Bod, medens Direktøren selv trak Tænder ud paa en stakkels Bondekarl eller foretog en af sine over det ganske Jylland berømte Operationer af Sten- og Brokskade m. m.

Men nu maatte han da udlevere de Herrer Pauli og Wolf til deres retmæssige Herre, og allerede Dagen efter — den 21. April — afrejser, ifølge Vognmagerlaugets Protokol, »Commoediant-Spillerne« med 3 Vogne til Randers. Det er sikkert nok Hascarls Bande, der sejrsstolt drog afsted for at forsøge deres Lykke i Jyllands muntre og venlige Kystby. Om den har fundet den dér, tier Historien. Kun skal det bemærkes, at allerede den 27. April er Banden tilbage i Viborg, hvorfra den samme Dag kører med to Vogne til Engesvang, Postruten syd paa til Slesvig. Da Truppen denne Gang kun har behøvet at bruge to Vogne, er det tilladt at formode, at Bandens to Outsidere har sluttet sig til Salomon v. Qvotens Trup, saameget mere som deres Engagement efter Byfogdens Skøn kun gjaldt for den nu afsluttede Omslags Tid. Mulig vil de kunne genfindes i København, hvor v. Qvoten efter forskellige mislykkede Forsøg paa at finde en større Tumleplads for sin kunstneriske Ærgerrighed, to Aar senere opførte tyske Komedier i en Fjælebod paa Kongens Nytorv.

Men Viborg saa aldrig mere de to Konkurrenter optræde indenfor dets Porte. Vognmagerlaugets

Protokol noterer intet om Komediant-Rejser i de følgende Aar, og efter den store Ildebrand 1726 vovede ingen at gøre Regning paa at tjene Penge ved at spille Komedie i den brandlidte og i Bund og Grund ødelagte By.

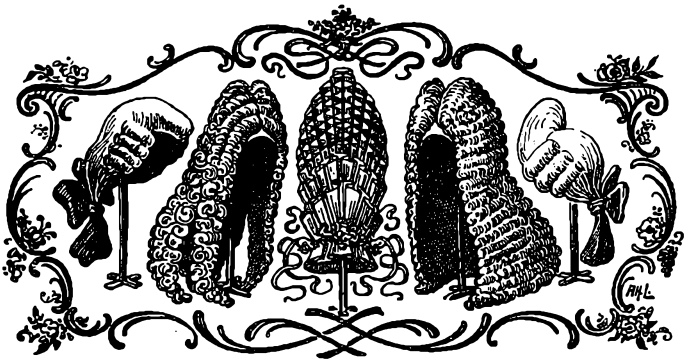

III.

PARYK-, FONTANGE- OG CAROSSESKATTEN 1710

DEN 22de September 1710 udstedte Hs. Maj. Kong Frederik IV. en Forordning, som vakte overordentlig Opsigt og megen »allerunderdanigst« Harme hos danske Mænd og Kvinder overalt i Landet.

Aaret forud havde Kongen, i Tilslutning til Ruslands Czar Peter den Store og Polens Konge August den Stærke, erklæret Carl den Tolvte Krig. Men i Slaget ved Helsingborg den 10de Marts 1710 var den danske Hær blevet slaaet og havde maattet rømme Skaane. Og nu viste det sig, at det stod ilde til baade med Hærens Udrustning og med Finanserne. Det gamle Ord, at der til at føre Krig behø-

vedes tre Ting, nemlig Penge, Penge, og atter Penge viste paany sin Berettigelse, og i Løbet af ganske kort Tid fik Hs. Maj'ts tro Undersaatter dette at føle. Skattepaalæg fulgte paa Skattepaalæg, og iblandt disse var Paabudet af 22. Septbr. et af de mest nærgaaende, fordi det greb ind i Dagliglivets intime Anliggender og til sin Gennemførelse krævede et Posekiggeri, som maatte være de Paagældende højst ubehagelig.

Forordningen bestemte, at alle Undersaatter, som havde *Carosser,* Chaiser og lignende Vogne med Dække over til eget Brug, skulde betale 20 Rdlr. i Skat af den ene Vogn, medens de, som holdt Vogne til Udleje, skulde udrede 10 Rdlr. af hver. For det andet, at alle Rangspersoner med Undtagelse af Militærpersoner indtil Ritmestre og Kaptajner skulde betale 4 Rdlr. i Skat af deres *Paryk,* medens alle, som stod udenfor Rangen (Gejstlige, Betjente, Købmænd, formuende Borgere og andre velhavende Verdslige) kunde nøjes med at betale 3 Rdlr., Karle og Tjenere kun 2 eller 1 Rdlr., alt efter deres Tilstand og Vilkaar. Men herefter fulgte noget hidtil aldeles uhørt: Alle Fruer og Jomfruer, hvis Mænd eller Fædre var i Rangen, og som bar *Fontanger* eller andre franske *Sætter* eller *Toppe,* havde at betale 4 Rdlr.; alle Kvinder og Børn, hvis mandlige Støtter ikke var i Rangen, men dog velhavende, 3 Rdlr., og endelig alle andre Damer efter Tilstand og Vilkaar og »nøje Skønsomhed« 2 eller 1 Rdlr.; dog undtagen Tjenestepiger, som det ikke maatte

være tilladt at bruge Sætter eller Toppe, men som dog gjorde det; alle som én skulde de betale 1 Rdlr.

At der til dette Skattepaalæg føjedes Befaling til alle Tjenestefolk ligefra Forvalter og Købsvende til Karle og Piger om at udrede $^1/_6$ af deres Løn i Skat, har forsaavidt kun Interesse her, som det tilføjes, at Husbonden skal udrede Beløbet og decortere Tjenestefolkene i deres Løn. Det blev saaledes Husherren, der bar Ansvaret for, at hele dette urimelige Skattebeløb kom ind i sit fulde Omfang.

For imidlertid at faa en nøjagtig Undersøgelse sat i Værk, sendte Kancelliet trykte Formularer til Magistraterne og Landsbypræsterne med Ordre til at lade to »suffisante« Mænd gaa fra Hus til Hus, forevise Beboerne Formularerne og forlange deres skriftlige Erklæringer i en dertil indrettet Bog. Derefter skulde Øvrighedspersonerne gennemgaa Bøgerne, granske Erklæringerne, og til Slutning foretage nøjagtig Beregning og Skatteansættelse for hver enkelt Borger. To Gange ugentlig havde Rodemestrene Ret til at opkræve Beløbene, saaledes at disse hver Lørdag kunde blive indsendte til Zahlkamret. Præcis 3 Ugers Dagen efter Forordningens Publikation skulde hele Beløbet, med Undtagelse af $^1/_6$ af Folkelønsskatten, være indbetalt.

Disse Bøger, som for enkelte Byers Vedkommende endnu er bevarede, giver et fornøjeligt Indblik i Smaakøbstadslivet, i Rangvæsenet og i de

ydre Kendemærker, som indenfor det lille Bysamfund sondrede Befolkningen i forskellige Klasser.

De ydre Kendetegn er især for Damernes Vedkommende af Interesse. Gamle og nye Moder vedrørende Hovedbedækningen stod her skarpt overfor hinanden. Men det viser sig dog, at dengang som nu var baade Mænd og Kvinder Slaver af Modens Fordringer. Bøgerne giver imidlertid ogsaa Antydninger om, at det allerhøjeste Indgreb i dette Beklædningsspørgsmaal har voldt mangen Husfader Bekymringer og Vanskeligheder overfor Hustru og Døtre.

Hvad der strax maa have vakt den gode Provinsborgers Kritik, var den urimelig høje Skat paa Parykker — fra 4 Rdlr. til 1 Rdlr. Uvilkaarlig maatte han sammenligne den med den Pris, Parykmagerne i *hans egen By* forlangte og fik, thi om Sammenligning med Hovedstadspriserne, hvor de fineste Parykker kunde koste 50 Rdlr. og derover, var der selvfølgelig ikke Tale. Kun Præste-Parykker og Allongeparykker kostede i Handel og Vandel 4 Rdlr. En lang Naturel--Paryk (altsaa uden Lokker) kunde faas for 3 Rdlr., sorte og brune lokkede Parykker for 2 Rdlr. 4 Mark, en brun spansk Paryk for 2 Rdlr. 2 Mark, ja de brune korte Naturel-Parykker endog for 2 Rdlr. Utvivlsomt har der vel været dyrere Parykker end dem, som forhandledes i Parykmager Otto Christian Roelsens Bod i Viborg 1717, efter hvis Opgivelser ovennævnte Priser er tagne, men hos den langt overvejende Del af Befolkningen lod man sig nøje med dem, som forarbejde-

des paa Stedet, og der var endog mange »mindre velhavende«, som maatte lade sig nøje med Gedehaarsparykker, der omtales med en vis Foragt, men ogsaa var billigere.

Det viste sig da ogsaa, at Flertallet af de paa Skattelisterne opførte Parykbærere gjorde Indsigelse og under forskellige Paaskud søgte at slippe for at betale. De fleste erklære, at deres Parykker er gamle og slidte, de bære dem kun »for Hovedsvaghed«, »af høj Fornødenhed«, fordi »de ingen Haar har paa Hovedet« eller kun for Haarets Tyndheds Skyld« eller »dets Afgaaelse i Koppernes Tid«. En enkelt Person bærer Paryk »for en Svagheds Skyld, han ikke kan være bekendt« og en anden »for en Sygdom, han bekom, da han tjente under Militien«. Men ingen Undskyldninger hjalp, alle maatte betale, naar ikke deres fuldstændige Uformuenhed fritog dem. De nøjeseende Posekiggere kunde endog af og til have den Fornøjelse at konstatere, at en »velhavende« Borger havde søgt at unddrage sig sin Skattepligt ved at have nægtet at bruge Paryk, uagtet man meget godt vidste, at han bar en saadan, om end kun i Kirken.

Fortegnelserne viser, at indenfor Rangklasserne bar *alle* Paryk. I fornemme Familier var ogsaa Tjenerne udstyrede med denne Hovedprydelse, og det faldt af sig selv, at »Skriverkarlene« hos Øvrighedspersonerne skulde imponere med dette Værdighedstegn. Derimod behøvede Kuske, Karle og Drenge ikke at forsynes med Paryk.

Borgerskabet, det vil sige Købmænd og Haandværkere, stod noget friere overfor Brugen af Parykker; men det maa dog siges at være en Sjældenhed, at en velstaaende Købmand eller Næringsdrivende ikke bar Paryk. Hos Haandværkerstanden spores derimod endnu paa dette Tidspunkt en Tilbøjelighed til at gøre sig uafhængig af den herskende Mode. Kun Skrædderne og de i Reglen velhavende Bagere opføres alle som én i Listerne som Parykbærere, medens andre Haandværkere — Snedkere, Smede, Skomagere, Feldberedere, Hattemagere, Handskemagere, Urmagere, end sige Skippere, Daglejere og lignende Folk — endnu bar deres eget Haar. Ogsaa Barberer og Kirurger følger ikke alle Moden. Med stor Suffisanse erklærer den ansete og velhavende Viborg-Kirurg, Heinrich Runchel: »Bærer hans eget Haar, og ingen Paryk bruger«. Muligvis har Parykken hindret Haandværkerne i deres Arbejde, og dette været Grunden til, at man gjorde en Dyd af Nødvendigheden. Det lønnede sig nu, da Staten gjorde Parykken til Skatteobjekt. Men længere hen i Aarhundredet maatte ogsaa Haandværkerne bøje sig for Modens Fordringer, og det uagtet Staten vedblev i en Række af Aar at paalægge denne Afgift.

Som Eksempler paa Antallet af parykbærende Personer kan nævnes, at i den fornemme og paa Standspersoner rige Stad Viborg blev 105 Personer ansatte til Parykskat, i Kalundborg, hvor der kun fandtes én Rangsperson, Cancelliraald Klöcker, kun 49, i Horsens 54, Randers 58, Mariager 14 og i Hol-

bergs Kæledægge Ebeltoft endog kun 9. Byfoged Rudolf Redlich skriver i den Anledning til Stiftamtmanden: »Folk i Ebeltoft bærer Parykker mest af høj Fornødenhed og som knapt ere 1 Rdlr. værd« — en god Illustration til, hvad ovenfor er udtalt om Provinsparykkernes ringe Værdi og deres endnu ringe Udbredelse i Befolkningen.

Langt dybere greb dog den paa Kvindernes Hovedpynt lagte Skat ind i Hjemmenes intime Forhold. Hvilken snedig Finansminister havde dog kunnet finde paa at ramme det smukke Køn paa dette saarbare Punkt! Intet Mode- og Luksusspørgsmaal havde i den Grad sat Moralisternes Penne og Præsternes Talegaver i Bevægelse som Brugen af de fra Frankrig indførte F o n t a n g e r, S æ t t e r og T o p p e. Verdens Ende maatte være nær, Ulykker og Pest ramme Landet, naar slige forargelige Moder havde kunnet finde Indpas her i Landet! Vilde nu Regeringen ved sit Skattepaalæg udrydde disse Monstrer, som man ofte saa sammenlignede med de i Tidninger og lærde Skrifter omtalte Hudgevækster, som dyriske Misfostre, Kalve og Lam, blev fødte med, eller, som Præsterne sagde, »var at efterabe Fanden, der haver Horn i Panden«? Nej, dette var sikkert ingenlunde Hensigten, thi i saa Fald umuliggjordes jo en eventuel fortsat Skattepaalægning. Men hvad var da saa Meningen?

For at forstaa Regeringens Handlemaade maa man da først vide, hvad Fontanger, Sætter og Top-

per betød for Datidens Kvinder, hvori deres Uhyrlighed bestod, og hvor stor Udbredelse de havde faaet, for at et saadant Skattepaalæg virkelig kunde ventes at ville give et klækkeligt Bidrag til Krigsførelsen.

Fontangen var et Hovedtøj, helt forskellig fra de gammeldags, kostbare Fløjls-, Kniplings- eller Tobins-Huer med deres Besætning af Sølvgaloner, Guldblommer, Kniplinger og Perler. Den havde Navn efter Hertuginden af Fontange, Ludvig XIV's Elskerinde, som døde 1681. Man fortalte, at den smukke Dame engang paa Jagten havde fundet paa at skærme sig mod Solens Straaler ved at dække sit Hoved med en høj Besætning af Kviste og Blade. Den klædte hende saa godt, at den hurtig blev efterlignet i Kniplinger og Taft, og i henved en Menneskealder beherskede denne Mode det franske Hof. Fontangen beskrives saaledes af Bernhard Olsen: »Den bestod oprindelig af en Baandsløjfe og en lille Vifte af Kniplinger, der anbragtes om og over det højt opsatte og buklede Haar.« Men efterhaanden »voksede den til en uhyre alenhøj Komplikation af Vire-Stel med etagevis anbragte Piber af Tyl, med Masser af Kniplinger og Baandsløjfer, saa at Damernes Ansigter syntes flyttede ned mod Midten af den samlede Højde, og selv Versailles Døre var for lave til denne vaklende Coiffure«. Her i Danmark synes den i sin udvidede ekstravagante Form ikke at have vundet Indpas ved Hoffet og i Hofkresene. Man har med Rette gjort opmærksom

paa, at der ikke findes kongelige Dameportræter med Fontanger. Derimod findes der smukke Gengivelser af den i sin oprindelige beskedne Form med den lille Kniplingsvifte ovenpaa det buklede Pandehaar, og det er maaske netop dette kække opstaaende Smykke, der har skabt Sammenligningen med »Fandens Horn«. Men kunde denne uskyldige lille Prydelse vække en saadan Storm af Forargelse, forstaar man ogsaa, at de taarnhøje Hovedtøjer har været den forbitrede Kamp værd, som fra alle Sider førtes imod den, og som nu skulde finde en værdifuld Kampfælle i Skattepaalægget.

Men Skatteforordningen skelner skarpt mellem Fontanger, Sætter og Toppe, der dog alle stammer fra en fælles Hovedkilde. Ikke saaledes at den fastsætter forskellige Beløb for de varierende Betegnelser — i saa Henseende skæres de alle over én Kam, fra 4 ned til 1 Rdlr. — men Forskellen betegnes derved, at der udtrykkelig nævnes Fontanger *eller* andre opsatte franske Sætter eller Toppe, og derved at det bestemt forbydes Tjenestepiger at bruge »Sætter eller Toppe« uden at betale 1 Rdlr. i Skat. Man maa derfor antage, at Fontangen er den finere Art af Hovedtøjer, og denne Opfattelse støttes ogsaa deraf, at den kun — efter Fortegnelserne — bruges af Damer af Rang og af Øvrighedspersoners og de fornemste Borgeres Hustruer og Døtre. Den betegner da formentlig den oprindelige fra Hertuginden stammende Form, hvis videre Udvikling fik Navn af »Sætter« ɔ: de etagevis anbragte Virestel,

og »Topper«, maaske afledet af visse Blomsters klaseformede Top. Det gengivne Billede vil kunne give en Forestilling om den Form, under hvilken dette Hovedtøj, Fontangen, fremtraadte. Den viser tillige, hvilken utrolig Stivhed, Ubevægelighed og lad os kun sige — Latterlighed en Kvinde, der traadte ind i et »angenemt Compagnie« eller som Arianke Bogtrykkers i Barselstuen, drikkende sin Kaffe og samtidig virrende med det uhyre Bjerg paa Hovedet, maatte frembyde. Samtiden var nu imidlertid hovedsagelig forarget og forbitret. Tøger Reenberg — f. Eks. — anbefaler sin Søns Præceptor til Bartholinerne med følgende Vers:

»Det skeer vel og: Ja, seer han brat
Fontanger højt at stande,
En lang Paryk, en stor Cravat,
Det sættes skal i Bande.«

og i Samtalen mellem Timander og Philemon siger han:

»Dog kand jeg ikke, ved min Død,
Fordrage den, som snakker,
Som smiler ved hvert andet Ord,
Sin Mund paa Noder stiller;
Hvis Øyne glittre, Tunge gaaer,
Og Viften stedse spiller;
Hvis umaneerlig T o p o g F l o r
Mod Himmelen tør pukke;
Sig speiler ofte, dog hun faaer,
Sin Smukhed af en Krukke.«

Paa den anden Side maa det dog stærkt betones, at der i Damernes rige Klædekamre ogsaa fandtes Huer og Hovedtøjer, som ingenlunde kunde vække Anstød hos Moralisterne, og at disse tarveligere Former var de almindelig brugte, medens Fontangerne og deres opadstræbende Udløbere anvendtes til Fester, Visitter og vel ikke mindst ved Kirkegang. Atter maa vi henvise til den brave Byfoged Redlich, der skriver: »Borgernes Koner i Ebeltoft bærer tarvelig Dragt paa Hovedet. Den bestaar mesten Del udi en sort Silkes- eller Taftes Hue med et Par Rader sorte eller hvide Kniplinger af ringe Værdi opsat paa. De af ringe Efne som Haandværksfolks Qvinder og deslige bære højere opstukne Huer end de andre, omendskønt at samme Hoveddragt dog i sig selv ikke er af nogen Consideration.« Tjenestepigerne i København bærer ganske anderledes Hovedtøjer, siger han. Imidlertid — ogsaa disse skulde rammes, de maatte dele Skæbne med de pragtfulde og udfordrende, dyre Stilladser. — Men det blev ikke noget virkeligt Pletskud!

En Gennemgang af Listerne for to meget forskelligartede Købstæder, Kalundborg og Viborg — den ene en lille nærsom Sø- og Handelsstad, den anden Samlingssted for Administration, Lærdom, Storhandel, og det hyggelige Hjem for Adels- og Embedsmands-Enker og gamle Adelsfrøkener, vil give en Forestilling om Fontangernes Udbredelse

og om den Indtægt, de i Aaret 1710 skaffede Statskassen.

Det viser sig da, at ligesom Parykken endnu 1710 væsentligst var et Kendetegn for Overklassens Mænd, saaledes er Fontanger og Sætter det for Overklassens Kvinder. Toppe bæres kun af nogle gamle Enker og af »Kælderpiger« i de finere Vinstuer. Og af Haandværksstanden findes der i Viborg ikke én, som bærer Sæt, i Kalundborg kun to Smedeenker og Barberens Hustru. Ialt har Kalundborg 47 Fontange- og Sættebærende Damer, Viborg kun 51. Det ringe Antal for Viborgs Vedkommende viser, at Jyllands Hovedstad, hvis Indbyggerantal var det dobbelte af Kalundborgs, var en forholdsvis konservativ Stad, som endnu holdt fast ved de gamle Moder. Det samme kan siges om Horsens, hvor der kun fandtes 11 Fontanger og Topper, medens Randers glimrede med 79, og det lille Ebeltoft, hvis Nøjsomhed saa tappert forsvaredes af Byfogden, med 26 Fontanger og Topper. Som en »Tornerose« henlaa derimod Mariager; ikke en eneste af Modens nye Fordringer havde fundet Vej til dens Damer.

Den jyske Konservatisme faar af og til kraftige Udtryk i de til Listerne føjede personlige Bemærkninger. Fru Lisbet Parsberg »bruger ingen Fontange eller franske Sætter, men bærer en tarvelig Dragt, som hendes høje Alder kræver«. Jomfru Elsebe Dyre »er en aldrende Jomfru og bærer en *gammeldags tarvelig* Dragt«. Præsteenken salig

Niels Jacobsen Ullidtz's »holder sig tarvelig, som hendes Enkestand kan formaa«. Dr. Niels Eriksens Enke, den rige Elisabet Hildebrand »bruger hverken Fontanger eller opsatte Topper«, men hun maa — sikkert med Sorg — angive sin Datter, som bærer en Fontange. Derimod siger den store Købmand Peder Sigvardsen Harck med Stolthed: »Jeg haver 4 Pigebørn hjemme, men ingen af dem bruger nye franske Topper«. Hvilken knusende Virkning maa det ikke have gjort paa ham, da Synsmændene opdagede, at de alle var velforsynede med Sætter og Topper. Og ikke bedre gik det en anden af Byens Matadorer, Købmand Peiter Hasse. Med bedrøvet Haand skriver han: »Min Hustru bærer ej andet end en sørgelig og tarvelig Dragt, saasom hendes Fader er død for $^1/_2$ Aar siden.« Men Posekiggerne véd dog, at den unge Kone har et Sæt, som hun bærer, naar det ikke er Sørgetid, og hun ansættes derfor til 3 Rdlr.

Næsten tragikomisk er det, at næsten alle Damer, som tilhører den gejstlige Stand, bærer Fontanger eller franske Sætter. Og dog var det Gejstligheden, som kæmpede ivrigst imod den nye Mode. De maa selv i deres Opgivelser til Listerne erkende det, og naar en enkelt Gang en Præst har benægtet det, saa viser Resultatet af Undersøgelsen, at han har taget fejl. Saaledes gik det den gamle Pastor Rhodius i Viborg; trods hans Benægtelse fandtes der i de to giftefærdige Døtres Gemmer franske Sætter. Til Forsvar for Præsterne maa det anføres,

at Prædikanterne i Købstæderne som oftest blev gifte med velhavende, ja ofte rige Borgerdøtre, der jo ikke vilde staa tilbage for deres Veninder. Og man forstaar nu, hvilket guddommeligt Syn det har været, naar Kirkens forreste Stolerækker og dens Pulpiturer var fyldte med disse alenhøje Taarne, opsatte med røde, blaa og Gyldenstykkes Baand og brabandske Kniplinger, der i Hengler eller Slør faldt ned over Skuldrene og ved den mindste Bevægelse af Hovedet virrede frem og tilbage.

I de ovenfor nævnte Stæder indbragte Paryk- og Fontangeskatten følgende Beløb:

Viborg	322	Rdlr.
Randers	328	—
Horsens	111	—
Kalundborg	221	—
Ebeltoft	67	—

Resultatet viser imidlertid, at dette sindrig opfundne Skatteobjekt kunde give en smuk Indtægt. Men — lod det sig gentage? Dette var det store Spørgsmaal. Og herpaa giver Skatteforordningerne i de følgende Krigens Aar den højst interessante Oplysning, at medens Skatten paa Parykker fortsattes uafbrudt lige til Aar 1720, kommer Fontangeskatten aldrig oftere igen. Kvinden havde sejret! Enten har Skatten i finansiel Henseende været en Fiasco — hvad der dog er lidet troligt —, eller den har vakt en saadan Harme indenfor Overklasserne,

der i disse Aar blev saa overlæssede med Skatter, at Regeringen ikke paany har ment at burde gentage Forsøget. I de følgende Aar udfoldede da ogsaa Moden sig i sin fulde Blomst. I alle Skifteboer finder man opført Fontanger eller Sætter eller Topper.

Man gentog altsaa ikke Forsøget med Fontangeskatten. Derimod var man ikke saa nænsom overfor den samtidig paalagte Skat paa Carosser. Vi kender fra Holberg og fra samtidige Rejsebeskrivelser, i hvor høj Grad dette store Uhyre af et Køretøj var kommet i Mode i København. Alle klager over den Ulempe, som disse formidable Vogne førte med sig i Hovedstadens snævre og smudsige Gader, hvor Snavset hvirvledes op og overstænkede dem, der var nødsagede til at benytte Apostlenes Heste, og som derfor maatte søge Ly i Porte eller under Husenes Tag, naar en Ekvipage med Kusk og Tjenere kom rumlende i fuld Fart gennem Gaden. Fra Hovedstaden havde selvfølgelig denne Luksus bredt sig ud til Købstæderne, og hos alle med Rang eller Velstand begavede Familier kunde man være vis paa at finde en Carosse. Den brugtes væsentlig til at køre Damerne i Selskaber og paa Visitter, og fremfor alt til Kirken om Søndagen. Den gamle Borgmester Joachim Lassen i Viborg bestemmer i sit Testamente, at Familiecarossen ikke maa sælges, men at Børnene skal sørge for, at deres kære Moder hver Søndag kan køre i den fra og til Kirken. Regeringen forstod da ogsaa at vurdere dens Betydning,

naar den satte Skatten paa Carosser og andre »med Dæk forsynede« Vogne til 20 Rdlr. Naar man tænker paa, hvad 20 Rdlr. betød i en Tid, hvor Prisen paa almindelige Carosser blev sat til 20 Rdlr., ja endog ved Auctioner og i Skifterne opførtes til endnu mindre Beløb; naar man endvidere betænker, at Priserne paa Rug og Byg, naar det ikke var Dyrtid, beløb sig til 6 Mark og 5 Mark Tønden, at en ung rask Hest kunde faas for 12 Rdlr., at 20 Rdlr. for en ædel Ridehest kun forekommer en sjælden Gang i Skifterne, vil man kunne forstaa, hvad dette Skattepaalæg betød. Og saa havde man oven i Købet ladet dem, som udlejede Carosser, slippe med 10 Rdlr. i Skat! Intet Under, at selv de mest velhavende Borgere søgte at bringe sig ind under denne sidste Kategori. Men det hjalp ikke. Enhver vidste jo, at Borgmestres og Raadmænds Koner stolte og strunke kørte gennem Byen i deres fine Kareter, bag hvilke de højt opsatte Frisurer og Hatte skimtedes„ og at de rige Købmænd lod deres Damer gøre ligesaa. Alle maatte betale 20 Rdlr., og kun en enkelt Vognmand eller Gæstgiver fik Lov til at slippe med de 10 Rdlr.

Udbyttet var nu ikke saa stort, som man maaske havde ventet, men dog saa stort, at Beløbet for 10 Carosser i Kalundborg var 190 Rdlr. og for 12 Chaiser og Carosser i Viborg 240 Rdlr. Men i andre Købstæder var Udbyttet kun ringe. Randers kunde ikke præstere mere end 2 Carosser, i Horsens og Ebeltoft fandtes ingen, jo længere man kom fra Kø-

benhavn, desto ringere var Paavirkningen fra Hovedstaden. Regeringen fandt det derfor formaalstjenligt allerede Januar 1711 at udvide Skatten til ogsaa at omfatte beslagne aabne Vogne, der anvendtes dels til eget Brug, dels til Udlejning. For Viborgs Vedkommende viste det sig, at kun 11 Personer sad inde med saadanne Vogne, og da Skatten kun androg 4 Rdlr. for hver Vogn, blev Enderesultatet forholdsvis magert.

De her omtalte tre Skatter kunne med Rette betegnes som Luksusskatter. Derimod gælder dette mindre om Folkelønsskatten, der jo i Virkeligheden var en Skat paa Tjenestefolk og Haandværkssvende, selv om Husbonden maatte indestaa for Skattens Betaling. Den skal derfor heller ikke omtales her, idet den staar i nøje Forbindelse med andre Omraader i det borgerlige Liv, der vil blive behandlet andet Steds.

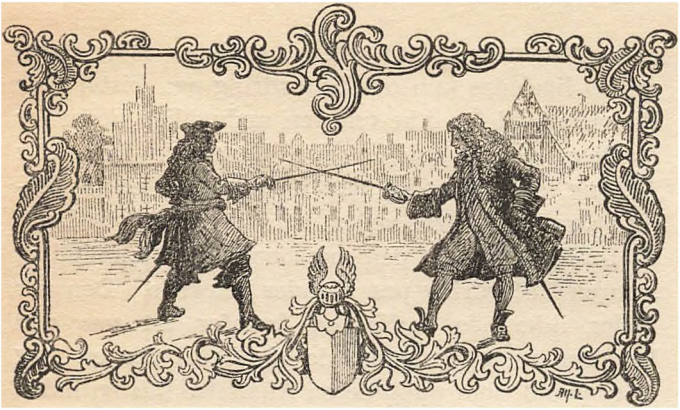

IV.

DUELLER MELLEM ADELSMÆND I SNAPSTINGSTIDEN.

Før 1683, da Danske Lov udførligt og klart forbød Dueluvæsenet og fastsatte Strafferegler for Overtrædelsen af Forbudet, indskrænkede Loven sig kun til et almindeligt Forbud, og lød i sin lakoniske Korthed saaledes:

»Ingen maa udfordre nogen med Pistol eller Bøsse at fægte, ej heller møde, om han fordret bliver. Gør nogen af Adelen her imod, straffes paa det højeste efter, som Kongen og Rigens Raad der paa kiende.«

Ligesom Overskriften paa denne Paragraf i Recessen af 27. Febr. 1643 kun betegner Indholdet

som »Kuglevexlen forbuden«, saaledes taler Paragrafen ligeledes kun om Udfordring paa Pistol eller Bøsse, og aldeles ikke om den sædvanlige Form for Dueller, nemlig Duellen paa Kaarder. Den lette Adgang, som Kaarden gav til at afgøre en pludselig opkommen Strid ved at trække blank, var langt at foretrække for den omstændelige Behandling, som en Udfordring paa Pistoler krævede. Den var heller ikke saa farlig, og fremfor alt var den kavalermæssig og sømmede sig bedst for en ung Adelsmand, som ønskede en Afgørelse hurtig, inden Sindet atter var kommet til Ro og gensidig Overvejelse havde vist, at Uenigheden kun drejede sig om Kejserens Skæg.

Men med Danske Lovs Bestemmelser i Lovens 6. Bog, 8. Kapitel indtraadte en Vending i Opfattelsen af Dueluvæsenet, som i det 17de Aarhundrede havde taget saa stærk Overhaand. Allerede den 1ste Artikel anslaar den krigerske Tone, som Lovgivningen agtede at indtage overfor Overtrædelser:

1.

»Hvo som udfordrer nogen i Duel enten til Hest, eller Fods, i hvo hand og er, og i hvad Aarsag hand og dertil kand synes at have: Og den, som møder, naar han i saa Maader enten muntlig, eller skriftlig, bliver udfordret, have forbrudt deris Bestillinger, som de have, tillige med al deris Gods, rørende og Urørendis, saa vel som deris Liv, efter Sagens Beskaffenhed.

2.

De, som lade sig bruge til Secunder og møde paa Stædet, og ikke forhindre, at Parterne komme til Slagsmaal, være lige Straf undergivne.

Det var anderledes skarpe Ord end Recessens af 1643: »straffis paa det høieste efter, som Kongen og Rigens Raad der paa kiende«. Hos disse ridderlige Herrer vilde der altid kunne paaregnes en vis Overbærenhed og Hensyntagen, medens den nye Lovs strænge Haandhævere i Højesteret kun søgte at dømme efter den Paragraf, under hvilken Forbrydelsen henhørte. Ikke desto mindre trivedes dog Dueller til langt ned i det 18de Aarhundrede, og ved skyndsomst Flugt fra Landet unddrog mange sig den faldende Dom, hvis ikke Hs. Majestæt lod Naade gaa for Ret og nedsatte Livsstraffen til en Bøde.

Det var selvfølgelig dengang ligesom nu Drik og Spil, der gav Anledning til Ophidselse og Strid. Omkring i Vinstuer, Kroer og Knejper sad selv fornemme Adelsmænd ved de fyldte Bægere og med Tærningerne i Haanden. Et ubesindigt Ord — og Kaarderne røg af Skeden. I Snapstingstiden var det en farlig Ting at huse saadanne Gæster, thi ogsaa Værterne paalaa den Pligt at hindre Slagsmaal og Kaardestød; Loven bød, at saa snart der var Anledning til at frygte noget saadant, skulde det anmeldes for Øvrigheden, der da straks havde at tage Affære. Men dette overholdtes ikke; Vær-

ten gik i Almindelighed rolig i sin Seng, lod Kyperen skænke for Gæsterne og viste sig først, naar alt var forbi. Som Vidne i Sagen duede han derfor ikke synderligt, det var Bodsvenden og Gæsterne, der havde de vægtigste Vidnesbyrd at aflægge.

Viborgs fineste Vinstue var den gennem flere Aarhundreder vel kendte store Vinhandel paa Hjørnet af Nytorvsgyden og St. Mogensgaden ligeoverfor Latinskolen. I Slutningen af det 17de Aarhundrede ejedes den af Salomon Gerber, der var Indehaver af hele Gydens nordre Side lige op til Nytorv tilligemed den til Ejendommen hørende Gæstgivergaard, »Paradis« kaldet, som brændte 1673, og ikke senere blev genopbygget. Endnu hele det 18de Aarhundrede bevarede denne Stue sin Anseelse som det fineste Samlingssted for Byens patriciske Slægter og for den tilrejsende Adel. Privilegiet bestemte, at Ejeren skulde føre baade franske og rhinske Vine i sin Kælder, og ved en enlig Tællepraas sad her om Aftenen ærværdige Borgmestre, Raadmænd og velhavende Borgere sammen med unge Officerer og Adelsmænd, rygende deres lange, hvide Kridtpiber og spillende et Parti L'Hombre eller Lanter, medens de vædede Læberne med den herlige Drik, som udskænkedes i høje, spidse Glas eller i de smaa saakaldte Patteglas.

Den 18. Marts Kl. 7 om Aftenen i Aaret 1674 indfandt to Adelsmænd, Johan Rantzau og Otto Bille til Bangsbo, sig hos Salomon Gerber for at hilse paa »de Lindenover«, som havde indlogeret sig

hos Gæstgiveren. De havde kort forinden været hos Apotekeren og der drukket to halve »Fløyter« Matealaqvavit, men var forøvrigt fuldstændig ædrue. Lindenoverne var imidlertid gaaet til Bords, og de to unge Adelsmænd satte sig derfor til Ro i Vinstuen og forlangte to halve »Patteglas« Rhinskvin. I Løbet af Aftenen øgedes Selskabet med Johan Rantzaus Broder Jørgen, Casper Brockenhuus, Officer ved et norsk Regiment, tilligemed hans Ven Christoffer v. Gersdorf og hans Tjener, Junker Høeg. Ogsaa Otto Bille havde sin Tjener, Oluf Danielsen, med sig. Beskeden i Baggrunden sad Christen Knudsen Kleinsmedsvend, der af og til hjalp Kældersvenden med at hente Vin op fra Kælderen. Det bemærkedes, at Brockenhuus og Gersdorf straks ved deres Indtræden i Stuen havde »en halv Rus«, og denne er vel nok steget i Løbet af Aftenen, medens de unge Mænd talte vidt og bredt om Krigene i Nederlandene og Frankrig, i hvilke Johan Rantzau havde deltaget. I Samtalens Løb kom Brockenhuus og Johan Rantzau i en ivrig Disput. Den drejede sig om en treaarig Hoppe, som Rantzau mente var for ung til »at gaa i Compagnie«, thi »i den frantzøsiske og kejserlige Krig maatte Hestene marschere 12 ja 16 Timer om Dagen.« Dette ansaa Brockenhuus for umuligt. Men Rantzau svarede: »Du tør ikke lade saa spodsk herom, thi Du haver ingen Compagnie været udi, saa Du véd kun lidt deraf at sige.« »Hvorfor siger Du det?« spurgte Brockenhuus, »skulde jeg derfor in-

gen ærlig Karl være, fordi jeg haver ingen Compagnie været udi.« Med disse Ord sprang han op fra Bordet og spurgte Johan Rantzau, »hvorfor han exproberet ham det, at han ingen Compagnie havde været udi, thi han vidste bedre af Krigsvæsen at sige end han.« Forgæves bad Rantzau ham om ikke at optage det saa ilde, det var jo ikke ilde ment. »Jeg holder Dig for en ærlig Karl.« Men Brockenhuus var nu ikke til at styre. Han trak sin Kaarde og gik løs paa Rantzau. I samme Øjeblik kom imidlertid den lille Kleinsmed, som havde siddet i et Hjørne af Stuen, bagfra ind paa Brockenhuus og fik næsten Kaarden vristet ud af Haanden paa ham. Et kraftigt Ørefigen tvang dog Smeden til at slippe sit Tag, og skyndsomst maatte han retirere ind i en lille Stue, hvor han holdt sig skjult, saalænge Tumulten varede.

Imidlertid fortsattes Mundhuggeriet mellem de to Adelsmænd. De i Forhørerne ordret gengivne Repliker giver et godt Begreb om Datidens Talesprog, der ikke stod vor Tids daglig Tale saa fjernt, som mange mene. »For Guds Skyld, Brockenhuus,« siger Rantzau, »pra (ɔ: prange, tale vildt, eller prate, snakke) ikke saa og skyd mig ikke omkring, thi jeg haver kendt Dig tilforn.« Brockenhuus: »Haver Du kendt mig for andet end en ærlig Karl.« »Nej,« svarer Rantzau, men Brockenhuus raaber: »Jou! hvorfor siger Du da, Du haver kendt mig tilforn.« »Maa jeg ikke sige det,« spørger Rantzau drilsk, han er aabenbart den mest behændige Debat-

tør af de to; i det hele var han et glimrende Hoved, en tapper Kriger og en af Tidens lærdeste Adelsmænd. Men nu blev Brockenhuus aldeles ude af sig selv, og fordrede Rantzau ud paa Gaden til Duel. Vennerne lagde sig imidlertid imellem, Otto Bille førte Rantzau ind i et andet Værelse og opfordrede Brockenhuus til at udsætte Sagen til den næste Morgen. Men denne stødte Døren op, trængte ind i Kamret og forlangte, at Affæren skulde afgøres straks samme Aften. Begge gik saa ind i Vinstuen og vilde gaa løs paa hinanden med de dragne Kaarder. Men nu greb Christen Høeg ind i Affæren og »med Gevalt« trak han Brockenhuus tilbage, skønt denne truede ham med at ville stikke Kaarden ind imellem hans Ribben.

I sit Raseri løb nu Brockenhuus ud paa Gaden. Men den friske Luft afkølede ikke hans Hjerne, kort efter stod han atter i Stuen med Kaarden under sin Arm. »Har Du trukket den Degen i Stuen til mig,« raabte Rantzau, men de andre Adelsmænd raabte: »Nej, han har trukket den paa Gaden«. Otto Bille og Rantzau vilde nu ubemærket forlade Valpladsen. Men da Brockenhuus mærkede det, raabte han: »Est Du saadan en Karl, at jeg kan jage Dig i et Hul,« hvortil Rantzau svarede, at han gik ikke, fordi han var bange for ham. Men i det samme gav Brockenhuus ham et Stød i Ryggen, saa han nær var styrtet, og nu først greb Rantzau til Kaarden, idet han sagde: »Skal det da endelig saa være ment, saa maa jeg værge mig.« Nu trak ogsaa de to

Venner, Bille og Gersdorf, deres Kaarder, og Bille raabte: »Vil I overfalde min Kammerat, saa maa jeg ogsaa staa ham bi.« Hermed var Signalet til Kamp givet, og alle fire styrtede ud i Gyden og stillede sig overfor hinanden: Brockenhuus overfor Rantzau, og Gersdorf overfor Bille.

Klokken var imidlertid bleven mellem 10 og 11. Det var den Aften Snevejr, i Gaderne laa høje Snebunker, mørkt var det og kun to matte Lys i Haandlygter, som Tjenerne havde medbragt, oplyste Scenen, hvor Tvekampen fandt Sted. Mange Tilskuere overværede Kampen i ærbødig Afstand, staaende paa Gadehjørnerne eller i Gadedørene. Det var netop Tiden, hvor adstadige Borgere begav sig hjem til den fredelige Arne og saaledes blev ufrivillige Vidner til Duellen. Salomon Gerbers Stedsøn, Wulf Ravn, som først havde overværet Tumulten i Stuerne, fulgte Kampens Gang ude i Gyden, snart fra Stedfaderens Gadedør, snart fra de paa den søndre Side af Gaden liggende Huse, alt eftersom Duellanternes forskellige Stillinger tvang ham til at retirere og skifte Plads. Ogsaa de andre Adelsmænd tilligemed Billes og Brockenhuus's Tjenere saa til i angstfuld Forventning om Resultatet for deres Herrers Vedkommende.

Alle Vidner var enige om, at Rantzau trængte Brockenhuus tilbage, medens Bille blev trængt af Gersdorf, saa at han kom til at staa ved Siden af Rantzau. Da bemærkede Rantzau, at Bille holdt sin venstre Haand op i Siden, og hørte ham raabe:

»Ah, ba, je suis blessé, jeg er blesseret.« Fra den anden Side af Gaden hørte man Brockenhuus efterabe ham: »O, ba! vi vil bedre drages derom i Morgen,« hvorpaa han forlod Valpladsen medtagende sin ligeledes haardt saarede Ven: Christopher Gersdorf. De to Brødre Rantzau tog *deres* Ven under Armen; men de var saa uheldige at falde i en Snedrive udenfor Apotekerens Dør paa Nytorv (hvor nu Stiftamtmands-Gaarden er), og da Bille ikke var i Stand til at gaa længere, bar de ham ind hos Apotekeren. Han følte sig nu Døden nær og forlangte, at først Præsten og derefter Bartskæreren skulde hentes. Præsten, Frederik Resen, indfandt sig straks hos ham. I sin Beretning om Otto Billes sidste Timer fremhæver han med stor Styrke, at den unge Adelsmand ikke lod sig mærke med, hvem der var hans Banemand. Tværtimod erklærede han paa Præstens Spørgsmaal, om han vilde tilgive sin Fjende, at han ikke havde haft noget Udestaaende med nogen, hvorpaa Præsten berettede ham efter foregaaende Skriftemaal. Og selv næste Morgen, da Præsten paany besøgte ham, talte han ikke om, hvem der havde voldt hans Død. Bartskæreren, der forbandt ham, vidste heller ikke noget at berette herom. Som en ægte Adelsmand bar han sin Skæbne og anklagede ingen.

Den unge Gersdorf havde ligeledes faaet et livsfarligt Kaardestik og henlaa i flere Dage med høj Feber og talte vildt. Derimod var de to Hovedpersoner i Dramaet slupne helskindede fra Kampen

uden Blessure; de var begge øvede Krigere, som kunde holde hinanden Stangen. Med Rette kan man derfor kalde Begivenheden en Tragedie, hvori de Uskyldige kom til at lide, mens de Skyldige slap fri.

Duellen vakte med Rette den største Opsigt i Viborg og over hele Landet. Stiftsbefalingsmanden, Hs Exc. Hr. Christian Skeel Jørgensen, gav strax to Officerer Ordre til at begive sig til »de trende Cavalierer« for i Kongens Navn at paalægge dem Arrest i deres Kvarterer, indtil Sagen var oplyst. Men Officererne fandt Gersdorf liggende i Sengen »i dødelig Svaghed«, han var »ganske fra hans Forstand« og kunde hverken modtage eller give nogen Meddelelse. Rantzau derimod forklarede paa Adelsmands Parole«, hvorledes alt var gaaet til. Efter hans Opfattelse havde Bille og Gersdorf givet hinanden Banesaaret, og Caspar Brockenhuus var den, der med sin ubændige Optræden havde fremkaldt Striden. Brockenhuus var imidlertid straks samme Morgen redet bort fra Byen, ingen vidste hvorhen. Da Officererne anden Gang indfandt sig i hans Logis, traf de ham dog hjemme. Han kastede al Skylden paa Rantzau og forklarede yderligere, at da Bille fik Dødsstødet, havde han raabt til Gersdorf: Du har stukket mig som en ærlig Karl. Ogsaa Gersdorf, hvem de senere havde fundet i en saadan Tilstand, at han kunde forstaa dem og besvare deres Spørgsmaal, forklarede, at han havde gjort alt for at bilægge Striden mellem Rantzau og

Brockenhuus, men — »Johan! Johan Rantzau er skyldig i al Ulykken.«

Kort efter kom Otto Billes Broder Holger (til Burholdt) til Viborg. Han lod ved Byretten foretage en nøje Undersøgelse af Sagen og søgte særlig at faa Klarhed over, hvorvidt Otto Bille havde brugt den Ytring, som Brockenhuus og nogle af ham — efter hans Mening underkøbte Vidner havde raabt: »Mr. Gersdorf, træk ud,« hvortil Gersdorf havde svaret: »Lad staa op til i Morgen«, men at Bille hertil havde sagt: »Er vi ikke Cavalierer begge.« Ved Bythings- og Overretsdom erklæredes disse Udtalelser for usandfærdige, da de stred aldeles mod alle de andre Vidneudsagn. Og Gersdorf synes selv at have opgivet al Forsvar, thi da han var kommet lidt til Kræfter, undveg han af sin Arrest. Kort efter døde han som Følge af sit Saar. Og saaledes endte dette Drama med to unge i Sagen selv uskyldige Mænds Død.

Sagen kom for Højesteret men afvistes, da ingen af Parterne mødte.

Caspar Brockenhuus kaldtes kort efter tilbage til Norge, og giftede sig her med Cathrine Hedevig v. Løvenhjelm, hvorved han blev Stamfader for Slægtens Brockenhuus-Løvenhjelm'ske Linie. Han døde som Generalmajor 1711.

Johan Rantzau indskrev sit Navn med lysende Træk i Danmarks Historie. Han døde 1708 i Brysel som Kavalleri-General ved de danske Tropper i Flandern.

II.

En taabeligere og mere hensigtsløs Duel end den ovenfor omtalte, kan ikke godt tænkes. Dens sørgelige Udfald har vel ogsaa bidraget til, at Straffe-Bestemmelserne i den 9 Aar senere udkomne Danske Lov behandledes saa udførligt og skærpedes saa alvorligt ikke alene for Duellanternes Vedkommende men for alle de ved Duellen tilstedeværende, som havde undladt at hidkalde Øvrigheden. Men, som ovenfor sagt, Duellerne ophørte ikke af den Grund, og Viborg Snapstingstid kan fremføre flere Eksempler herpaa. Saaledes hændte det i April Maaned 1719, at de to Brødre Oberst Henrik Brockdorf til Grundet og Major Schack Brockdorf til Hvolgaard mødtes i Købmand Jørgen Schaltz' Vinstue i St. Mogensgade. Majoren skyldte Obersten nogle Penge, men vilde ikke vedgaa sin Gæld. Ved Drikkebordet kom det til en alvorlig Disput mellem Brødrene. Et Vidne, Tjenestepigen, Anna Andersdatter, giver en livlig Beskrivelse af hvad der foregik. Hun stod i Køkkenet, fortæller hun, og vaskede op. Hun saa da begge Brødrene komme ud i Gaarden, hvor de stod og »snakkede« med hinanden. Majoren rystede paa Hovedet, og Anna sagde da til sin Madmoder: »Uden Tvivl er Majoren vred, han ryster saa med Hovedet.« »Det kan nok være,« svarede Madame Schaltz lakonisk. Lidt efter gik Anna ud i Gaarden for at give »Fæet« noget at æde. Da kom Brødrene igen ud af Stuen, efterat de første Gang efter Samtalen var gaaet ind. Hun saa dem da staa i Gaarden, omfavnende og kys-

sende hinanden. Men lidt efter kom Annas Madmoder ud i Køkkenet og befalede hende at hente Kirurgen Henrik Runckel for at forbinde Majoren. Da hun nu gik ud af Døren gennem Hjørnestuen, saa hun, at Majoren stod »med sin Lænd« op ad Bordet og at Blodet randt ned over Ansigtet.

Om hvad der var foregaaet i Schaltz' Vinstue, faar man kun indirekte Vidnesbyrd om gennem Højesteretsdommens Vota. Oberst Brockdorf havde faaet kongeligt Lejde til selv at møde og forsvare sig ved Kommissionsdomstolen. Dennes Akter findes ikke bevarede, ej heller ses det af Højesterets Kendelse, om Kommissionen har dømt eller frikendt Obersten. Men Højesterets Behandling af Sagen er ikke uden Interesse, idet den viser, hvor vanskeligt det var at komme til Bunds i slige Duelsager, hvor Vidne ofte stod mod Vidne og hvor ialtfald Spørgsmaalet om, hvorvidt Affæren var et Resultat af Nødværge, eller den var at betragte som en »rencontre« eller en Duel maatte være bestemmende for Højesterets Afgørelse.

Foruden de to Brødre havde ogsaa deres Venner, Kaptajn Heckler og Ritmester Berner været tilstede i Schaltz's Stue. De beretter, at Majoren var beskænket, medens Obersten var ædru. De kaster al Skyld over paa Majoren, fortæller, at han overdængede Broderen med Skældsord, og at Obersten forgæves søgte at tale ham til Rette. De to Officerer tilvejebragte imidlertid Forlig, hvorpaa de to Brødre gik ud i Gaarden, hvor de omfavnede og

kyssede hinanden. Næppe var de imidlertid komne tilbage i Stuen, før Majoren paa ny fo'r op, trak sin Kaarde og trængte ind paa Broderen. Obersten blev da ogsa nødt til at trække sin Kaarde; under Striden væltede de Bordet, Obersten faldt paa Ryggen og Majoren oven paa ham. Men da Obersten havde holdt sin Kaarde frem for sig, skete Ulykken, idet Majoren ved Faldet rendte Kaarden ind i Livet paa sig, efterat Officererne forgæves havde søgt at hindre Sammenstødet ved at battere Brødrenes Kaarder. Af Kirurgens Beretning fremgik imidlertid, at Majoren ogsaa havde faaet en Blessure i Hovedet og et Par Saar i Armen. Enkelte af Højesteretsdommerne hævdede derfor med stor Styrke, at Obersten, som var ædru, maatte have kunnet afværge Broderens Angreb, uden at det var kommet til Blodsudgydelse. De flestes Vota gik dog ud paa, at Duellen havde været Nødværge, at Majoren havde foranlediget Striden og at Obersten derfor burde frikendes. Ikke engang Rostgaards subsidiære Votum, at Broderen burde betale 40 Lod Sølv til den Afdødes Enke blev fulgt. Obersten blev saaledes pure frikendt.

Det skal endnu bemærkes, at Major Schack Brockdorf paa sit Dødsleje tog hele Skylden paa sig, ligesom han erkendte, at have været Broderen det omstridte Beløb skyldig.

III.

De samme Synspunkter var otte Aar tidligere gjort gældende i en lignende Sag, men da kom Højesteret til et andet Resultat.

Natten mellem den 16de og 17de Februar 1707, blev Justitsraad Palle Dyre til Sindinggaard, Marie Grubbes noksom bekendte Ægtemand, dræbt i en Duel mellem ham og Kaptain Sluccow ved Oberst Ingenhavens Regiment paa Holstebro Torv. Forud for denne ulykkelige Hændelse var, som sædvanlig, gaaet en munter Aften i Mikkel Finds Vinstue, hvor Parterne havde spillet og drukket i Selskab med en Del af Byens Borgere. Sluccow tabte i Spillet, men vilde ikke betale. I Stedet for stødte han til Bordet, væltede Kruset med Øl ud paa Gulvet og raabte: »Jeg vil give en Hundsfot.« Palle Dyre kunde ikke lade denne Fornærmelse sidde paa sig; han udfordrede Kaptainen og begge ilede ud i Mikkel Finds Gaard for at afgøre Mellemværendet.

Kort efter kom de imidlertid tilbage i Stuen, hvor de paa Gæsternes Opfordring indgik Forlig og derpaa omfavnede hinanden. Palle Dyre forlod nu Lokalet, men forinden hviskede han et Ord i Øret paa Sluccow, der kun svarede: »Jeg er en ærlig Mand.« Ledsaget af sin Tjener og af et Par af Gæsterne begav Palle Dyre sig paa Hjemvejen til sit Logis; men paa Torvet standsede han og sendte sin Tjener hjem for at hente en anden Kaarde, og da han havde faaet denne skikkede han Bud op til Mikkel Finds for at se om Sluccow var gaaet hjem.

Til de omstaaende sagde han: »Sluccow har sagt et Ord, han holder det vel.«

Kaptainen var imidlertid blevet siddende i Mikkel Finds Hus; han synes ikke at have haft noget Hastværk med at komme i Lav med Palle Dyre, han lod endog sine Regimentsmusikantere, der havde underholdt Selskabet med Musik, spille udenfor Mikkel Finds Vinduer, og først da denne opfordrede ham til at gaa, forlod han Huset ad en anden Dør og begav sig afsted til sit Hus. Han beordrede Musikanterne til at spille, selv gik han i Forvejen med Kaarden i Balgen, ligeledes ledsaget af Gæster fra Værtshuset, og saaledes naaede Optoget frem til Torvet. Det var Maaneskin den Aften, men noget overtrukket. Ikke desto mindre blev han strax Palle Dyre var, der med den dragne Kaarde i Haanden stod midt paa Torvet, omgivet af sine Venner og Tjenere, der forgæves mindede ham om at tænke paa sin Kone og sine umyndige Børn. »Kom hid, kom hier,« raabte han til Sluccow, og nærmede sig ham tværsover Torvet. Nu trak ogsaa Kaptajnen sin Kaarde og efter nogle faa Stød, ved hvilke ogsaa Sluccow blev saaret, laa Justitsraaden død paa Pladsen.

Der blev straks nedsat en Kommissionsdomstol, der kom til det Resultat, at Affæren maatte betragtes som Duel, hvorfor Sluccow skulde bøde Liv for Liv, og begge Parter have deres Gods forbrudt til Kongen.

Sluccow var imidlertid straks flygtet til Helsingborg, og herfra anraabte han Kongen om, at Sagen maatte blive ført for Højesteret, eftersom Drabet var sket af Nødværge og hans Sag ikke var behandlet retfærdigt ved Kommissionsdomstolen. Kongen bevilgede dette og i Juli—August Maaned kom Sagen til Højesterets Kendelse.

Assessorernes Vota foreligger i den endnu bevarede Højesterets Protokol for Aaret 1708, hvorimod selve Dommen ikke findes.

Man ser imidlertid, at der mellem Dommerne har været ikke ringe Uoverensstemmelse om, hvorledes Affæren skulde behandles. I de ret vidtløftige Vota bliver Sagens Enkeltheder betragtet fra forskellige Synspunkter. Niels Slange frikender Sluccow, idet han gaar ud fra, at Parterne er blevne forligte i Mikkel Finds Stue, og at Palle Dyres Optræden er at betragte som et Overfald paa aaben Gade, overfor hvilket Kaptainen som Militær var forpligtet til at forsvare sig. Størsteparten af Assessorerne hælder dog til den Mening, at Dyre har udfordret Sluccow, da han hviskede ham i Øret, og at Sluccows Svar: Jeg er en ærlig Mand, tyder paa, at han har modtaget Udfordringen. Assessor Vinding føjer hertil, at for ham er det afgørende, at Sluccow, da han angribes paa Torvet, ikke beder om Fred eller kalder de Omkringstaaende »til Minde«, som jo Skik og Brug var i saadanne Tilfælde, naar man vilde værge sig mod Overfald, men straks trækker blank og gaar løs paa Dyre. En enkelt

Voterende, Hjort, ønsker, at der skal gives Sluccow Lejlighed til at aflægge Ed paa, at han ikke »intentionerede« at duellere med Dyre, da han forlod Finds Hus. Resultatet blev imidlertid, at Højesteret stadfæstede Kommissionsdommen.

Den høje Domstol maatte imidlertid endnu engang tage Sagen op til Prøvelse. Efter kgl. Majts Befaling og efter Indstilling af Kancelliadvokat Scavenius, skulde Højesteret paany undersøge, om Affæren var en Duel eller en rencontre, for at der kunde træffes Bestemmelse om, hvorvidt Palle Dyres Boslod var hjemfalden til Kronen, og dermed den stakkels Enke i Bund og Grund ødelagt i økonomisk Henseende. Det var at tale til Assessorernes Hjerte, og man ser ogsaa af de nye Vota, at nye Synspunkter gjorde sig gældende. Medens Slange selvfølgelig fastholdt sit oprindelige Votum, syntes flere Assessorer at ville tage Afstand fra deres tidligere Kendelser. De fremdrager alle Momenter i Sagen, der kunde forsvare det Synspunkt, at Affæren betragtedes som en rencontre o: en Action, fremkaldt af Hidsighed og uden Overlæg. Ingen vilde dog erkende, at man kunde betegne den som Nødværge. Og da to af Assessorerne, Lemvig og Vinding, med Bestemthed hævdede, at Affæren var en Duel, tog Flertallet af de Voterende deres Votum tilbage og stemte paa ny for Stadfæstelse af Kommissionsdommen.

Saaledes endte denne celebre Sag. Men den fik et Efterspil. Kongen saa med større Medliden-

hed paa Begivenheden end Domstolene. Fru Margrete Dyre slap med at betale 500 Rdlr. til de Fattige i København, og Sluccows Hustru fik Lov til at beholde, hvad Kaptainen havde forbrudt til Kongen. Sluccow drog i Fred til sin Hjemstavn i Preussen, efterat have tjent Hs. Maj. Kongen af Danmark i 20 Aar.

Den Mildhed, som Kongen øvede, viser, at Lovens strænge Regler ikke altid blev fulgt til deres yderste Konsekvens, selv om Højesteret har været nødt til at følge dem. Den enevældige Konges milde Sind var ofte de »underdanige og loyale« Undersaatters bedste Rygstød.

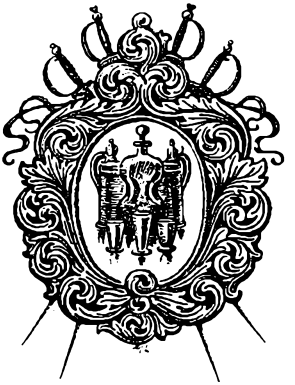

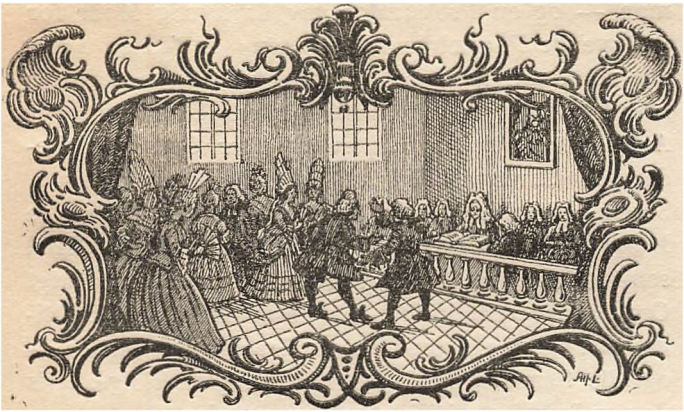

V.

SKÆLDSORD OG PRYGL

Adelsmænd og Officerer afgjorde deres Mellemværende med Kaarde eller Pistol, jævne Borgere deres med Stokken og de bare Næver. »Stavshug« og »Jordskuf«, »Skrub« og »Dask om Dask« var den almindeligste Maade at give sin Harme Luft paa, og den Slags Begivenheder hørte til Dagens Orden. De ledsagedes altid af en udsøgt Samling Skældsord. »Hundsfot« og »Skælm« laa paa alles Læber og fløj som Skruptudser ud af Munden paa den, som følte sig krænket. Og Modparten, som saaledes blev tituleret, kaldte øjeblikkelig de Omstaaende til Vidne — »Drages til Minde«, sagde

man — og en Prokurator gav da hurtig Møde for »at sye de Paagældende sammen« og faa en Retssag ud deraf, hvorved den ofte forarmede stakkels Mand kunde tjene et Par Rigsdaler. Skældsordenes Antal var Legio og varieredes efter Omstændighederne: »Æretyv, Filur, Snøffel, Fusker, Bønhas, Skurk, Flegel, Æder og Skarnsmenneske — Mindre Mand (Tremarksmand)«, ja selv en saa pæn Titel som »Monsieur« kunde benyttes som »ærerørigt Ord«, naar vedkommende Person ikke var berettiget til at tituleres med en saa fornem Betegnelse — og alle Skældsord havde en Retssag til Følge, hvis de var fremførte i Vidners Overværelse.

Naar Byretten sattes hver Tirsdag Formiddag Kl. 10, mødte der altid »ærekrænkede« Borgere, ledsagede af deres Prokuratorer og Vidner, medens der foran »Tralværket«, bag hvilket den »højfornemme« Byfoged, den »velfornemme« Byskriver og de »agtbare« 8 Tingmænd sad bænkede, stod en Skare Tilhørere, der med Spænding fulgte Sagens Gang. Det var den forløbne Uges »chronique scandaleuse«, der her fremstilledes for de mest interesserede Tilhørere, man kan forestille sig, og det var ikke en Forhørsdommer, der pillede Sagen igennem for at faa Klarhed over den, men to konkurrerende Prokuratorer, der udspurgte og forhørte Vidnerne, forvirrede dem ved indviklede Spørgsmaal, og til Slutning selv kom i Totterne paa hinanden, brugte Ukvemsord mod deres Modpart, mod de Anklagede, ja selv imod den høje Ret, saa at denne ofte maatte fratage dem Or-

det og lade dem ekspedere ud af Retssalen. Paa »Svalen« udenfor Raadhuset eller paa Torvet kom det da jævnlig til Haandgemæng mellem de hidsige og iversyge Kamphaner, saa at Rettens Betjente maatte skille dem ad. Man forstaar, at saadanne Optrin var Krydderi paa Dagliglivets magre Kost i den lille Provinsby, hvor alle kendte hverandre, og hvor man ingenlunde bar over med sin Nabos Fejl og Skrøbeligheder.

Blandt de hyppigst brugte og mest graverende Skældsord var det fra Holbergs Komedier velkendte Ord: »Canaille«. Men Holberg har sikkert ikke kendt den Udlægning af Skældsordet, som den vittige Prokurator Ursin i Viborg fandt paa for at fri sin Klient for Straf og Bøde, thi Holberg vilde sikkert ikke have forsømt at anvende den et eller andet Sted i sine Komedier. Ursin »vil alene forklare efter hans Tanke, hvorvidt Canaille kan strække sig, saasom om det skal regnes af Caneel, eller saasom det kan agtes af en stor river eller Strøm, som kan falde sig imellem Gallien og Britanien; for det andet ser man i det Malayiske Sprog udi Indien, at Canaille, det er ringe Folk, og derfor ikke kan agtes for ilde talte Ord.« Jens Kjerulf, Modpartens Prokurator, svarer, at Ursin ikke har rejst paa de Pladser, han har nævnet, og »stod ham ikke an som en Prokurator saaledes at forklare og fortolke en pur Tingsvidne«. Hvad Straf derpaa kunde følge, »stillede han ind til den høje Ret.«

Et sjældent forekommende, men derfor ogsaa

meget krænkende Skældsord var »Mameluk«. Hattemagersvenden Søren Kolde havde udskældt sin Kollega Oluf Lauridsen for Mameluk og udfordret ham paa Gaden »paa Klammeri-Manér«. Men Ursin var ogsaa rede til at bortforklare dette Ords fornærmelige Betydning. »Det kan ikke henregnes til ærerørige eller Ukvemsord, saasom Mameluk alene henhører til Religions Lunkenhed, der dog ingen Fornægtelse beskyldes ej heller havde Personerne Fundament at dømme om saadant.«

Om Udtrykket »bære Kappen paa begge Axler«, siger den samme vittige Mand meget fornuftigt, at det er et »Skiersord, som blandt Venner udi Kompagni tit og ofte sker paa Railleri.«

Det smukke Køn brugte ikke urbane Ord, naar de blev ophidsede. »Din sakramentalske Skidt Horunge«, »Din forrippede Kvinde«, »Din Poche Rou«, Skarnskvinde og lignende Titulaturer fandt de ofte Anvendelse for i deres Mundhuggerier.

Dommerne behandlede i Almindelighed saadanne Sager ret overlegent, hvad der ogsaa var nødvendigt paa Grund af Sagernes Mangfoldighed og den Ærekærhed, der næsten var blevet til en smitsom Syge hos Høje og Lave. Ofte foranledigede de, at de stridende Parter gav hinanden Haanden til Forlig i selve Retten, eller de lod sig nøje med at dømme de Anklagede til at give en Erklæring saalydende, at de ikke vidste andet end godt at sige om Modparten. Undertiden sendte de begge Parter hjem med den Besked, at saadanne Bagateller vilde

Retten ikke beskæftige sig med. Men stort hjalp dette ikke. Prokuratorerne fik altid et lille Salær tildømt, og de skulde nok sørge for, at der stadig var fuldt op af slige Processer.

Det var imidlertid ikke udelukket, at ogsaa alvorlige Tilfælde kunde indtræffe. Lige fra Skrædder- og Hattemagersvende til Borgmestre og Raadsherrer havde den mandlige Bybefolkning en Kaarde daskende ved Siden, og selv om Kendskab til Brugen af dette Vaaben og Øvelsen deri ikke var synderlig bevendt, saa kunde det dog hænde, at det kom til at volde Skade. Saaledes fægtede en sen Aften Natmanden og hans Stedsøn med Kaarder paa det gamle Volddige mellem St. Ibs og St. Mogens Port i Viborg. Den gamle blev dræbt, og Sønnen senere halshugget. Men disse Folk var jo ogsaa Professionals i Kaardens Brug, og naar de gemene Borgere drog deres smaa tynde Paradekaarder med Sølvskæfterne ud af Skeden, lykkedes det hurtigt de haandfaste Venner at afvæbne dem, vriste Hæftet ud af Haanden paa dem og brække Skeden itu. Saa maatte enten Kæppen eller Næven afgøre Striden, men selv disse to Angrebs- og Forsvarsvaaben kunde let foranledige blodige Næser og mørbankede Kroppe. Venskabelige Sammenkomster endte som oftest med et almindeligt Slagsmaal mellem Gæsterne, og var man saa uheldig en sen Aften at træffe en Flok af Læredrenge eller Skoledrenge, som løb »grassat«, kunde

det vanskelig undgaas, at der vankede blodige Pander.

Værst var det dog for en stakkels Civilist, naar han med eller mod sin Villie kom til at fornærme en Officer, selv om denne ikke var Adelsmand. Selv en Jacob v. Thyboe kunde gøre det af med en lidt nærgaaende Borgermand. Herpaa afgiver den brave Tobaks-Confiskations-Inspektør i Viborg, Jesper Schousboe, et talende Exempel. Ingen kan bedre end han selv fortælle, hvad der hændte ham, da han den 1. Octbr. 1717 om Aftenen ved 8 Slet traadte ind i Vinstuen hos Mathias Gandorff i Nytorvsgyden, Salomon Gerbers Dattersøn og Efterfølger, hvor Borgmester Movrits Borchhorst, Løjtnant Jens Clausen, Raadmand Wulf Ravn og Mathias Gandorff fordrev Tiden med en »Styrvolt«, medens endel i Spillet interesserede Tilskuere stod omkring Spillebordet.

»Sagens Relation er denne,« skriver han i sit Klageskrift. »Først kom jeg ind i Mathias Gandorffs Hus den 1ste Oktober om Aftenen ved 8 Slet, hilsende Compagniet, som sad ved et lidet ovalt Bord og spillede Kort, endel stod omkring ved Bordet. Begærede jeg af Mathias Gandorff mig maatte gives en Pægel Vin, hvilket straxen skete. Satte jeg mig paa en ledig Stol og Glasset for mig paa Bordet, saasom der ikke var uden det ene Lys i Stuen. Havde en Æble i min venstre Haand og bed derpaa, Glasset i den højre Haand, drak deres Sundhed. Strax sprang Løjtnant Clausen fra Stolen: »Tag Dit

Glas og sæt paa det andet Bord, ellers skal den Suerenort (ɔ: schwere Not) fare i Dig. Du bist nur ein Burger, Du solst Deinen Bürgermeister honoriren.« Hvorpaa jeg svarede ham, jeg var ingen Borger, mens en Indvaaner, svarede kongelige Contributioner til Dato, hvorpaa han sagde: »Tag Dit Glas og sæt bort, ellers skal jeg hugge Din Næse og Øre af.« Derpaa svarede jeg: »Holdt, holdt, Hr. Løjtnant, giv Stunder en liden Tid,« hvorpaa han udi Iver og i et Øjeblik udtrækkede sin Kaarde med vred Hu og vilde gøre Skade, jeg derimod, at frelse mig selv, greb ham udi Fæstet med min venstre Haand som den, der ingen Værge havde uden to blotte Hænder, lidet stillestaaende med Betragtning, hvorledes Klingen i Kaarden var dannet, tilstaar jeg som en Floret klinge, skarp paa begge Sider, Spidsen var ikke at tvivle paa. Denne Ivrighed af mandhaftige Herr Løjtnant Clausen blev ophævet, og jeg derpaa atter igeen begærede en Pægel Vin og satte den paa det store Bord, som ingen Lys var paa, gik frem og tilbage paa Jorden (ɔ: Gulvet) for mig selv. Kaldte jeg paa Mathias Gandorff og udi Fortrolighed spurgte ham ad i Stilhed, hvad jeg skulde gøre ved den Karl; jeg kunde være ham voksen nok, om jeg havde *Sorte Maren* (Navnet paa hans Tjørnekæp) tilstede. Mathias nikkede med sit Hoved dybsindigt og svarede mig ikke et Ord, men strax satte sig hos denne mandhaftige Løjtnant Clausen, og talte sagteligen med ham. Strax derefter rejste Mathias Gandorff sig

fra Løjtnanten, hvorefter jeg igen lod mig se ved Lyset. Spurgte Løjtnanten mig ad: »Kanst Du fægte, hæe?« Jeg svarede: »Naar jeg har Værge, vil jeg forsvare mig det bedste jeg kan.« Derpaa gik jeg fra ham og druk af mit Pægle Glas, som var den anden og sidste. Talte mandhaftigen Hr. Løjtnant til mig igen: »Kom hid, kys mig paa min Haand, ellers skal jeg hugge Din Næse af«. »Det skal en Skælm gøre i mit Navn,« hvorpaa jeg sagde til min liden Søn: »Gaa hjem efter en Lygte og hent mig *Sorte,* som er en Tørne-Kæp,« saasom jeg havde hverken Kaarde, Kæp eller Hat, undtagen bare Hænder og min Peruque paa, i Tanker at gaa udi et Vennehus. Jeg strax derefter gik til Borgmester Borchorst, spurgte ham stiltiendes, hvad jeg skulde gøre. Hertil svarede han mig: »Det er bedst, Du ser til at komme hjem.« Respontio: »Det vil jeg gøre.« Strax derefter fordrede mandhaftige Løjtnant den ene Bouteille Vin efter den anden, skænkede selv overflødigt og drak Borgmesters og Kærestes Skaal ikke én Gang, men mange Gange. Syntes jeg da bedst at være raadeligst for mig at gaa hjem efter Hr. Borgmesters eget Raad. Da jeg udi Stilhed skyndte mig at oplukke Døren i Mening at gaa fredeligen hjem, hvilket ikke skete desværre, og næppe var kommen tre Trin fra Stuedøren ud til Gadedøren, førend jeg hovedkuls blev udstyrtet til den nederste Trappe, hvilkeen bestod af ti Trin; paafulgte Hug og Slag. Da jeg kom op, vilde jeg undløbe, men faldt og

knælede til Jorden af Hug og Slag, saasom Hovedet var bar, Parykken var taget af Hovedet, og Baghovedet maatte tage imod alt dette. Da raabte jeg allersidst: »Mathias Gandorff Du haver Synd af ved Du hugger saa hart paa mit gamle Hoved.« Derefter fik jeg to à tre Slag, som var løselige, og hørte jeg et ærligt Menneske tale: »Slaa ikke Manden ihjel,« saa forlod de mig strax stiltiendes og gik bort.

Vidnerne i Sagen ser dog noget anderledes paa den end den gode Jesper Schousboe. De er alle enige om, at han har trængt sig ind paa Selskabet, drillet Løjtnanten med at »ablare« Latin til ham, som dog Løjtnanten til Schousboes Ærgrelse har besvaret i samme Tungemaal; han har »ævlet op ad Stolper og ned ad Vægge,« saa at Løjtnanten maatte give ham nogle »Rap« af hans flade Kaarde. Tilsidst var han gaaet op og ned ad Gulvet, havde lavet mangfoldige »Grimasser og Abespil«, skudt Skuldrene i Vejret og trukket sig sammen igen og gjort sig krumrygget efter Løjtnanten. Saa var det, at Mathias Gandorff og Løjtnant Clausen maatte smide ham ud og give ham nogle »Skrup paa Gaden«, hvad Vidnerne mente, han ærlig havde fortjent.

Men Begivenheden afsluttedes med en sandhedstro Jacob von Thyeboe'sk Scene. Løjtnanten kommer sejrsstolt op i Stuen med den dragne Kaarde i Haanden, idet han udbryder — naturligvis paa Tysk, skønt han er en indfødt Nordmand: »Der

Canaille solte mich mit Frieden lassen; ich habe ihm wohl abgeprügelt. Hatte ich nicht Respect für den Herrn Bürgermeister gehabt, ich solte der Canaille besser accomodieret haben, da er denn schwer Noht solte kriegen.« En bedre Kommentar til Holbergs berømte Komedie vil ikke let kunne findes.

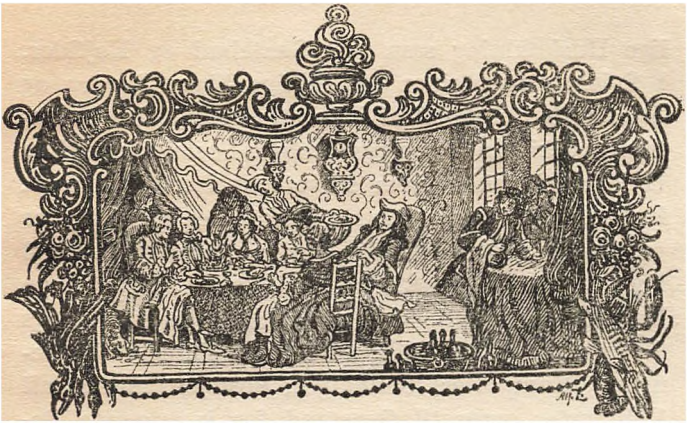

VI

GÆSTEBUD OG MAALTIDER

I Aaret 1731 udkom i 2det Oplag en Bog med følgende Titel: »En Høyfornemme Madames Kaage-Bog. Paa manges Begieren og Efterspørsel anden Gang oplagt.« Den er det 18de Aarhundredes »Madam Mangor«, og den har, som Titelen viser, været et meget efterspurgt Værk. I sit lille Duodezformat og med den fineste Petittryk indeholder den de nødvendige Opskrifter paa Tilberedelsen af alle de Retter, som en velfunderet Husholdning krævede, og den udmærker sig ved systematisk Inddeling af Stoffet og et udførligt Register.

I 6 Afdelinger marscherer op de gruppevis sorterede Retter, som kunde anvendes saavel i den dag-

lige Husholdning som ved Gæstebud og Højtider. I Spidsen fremtriner »Adskillige Slags *Supper* og *Søbemad*« i et Antal af ikke mindre end 212 Variationer, deriblandt dog ogsaa nogle Postejer og fyldte Hvidkaalshoveder, som serveredes i selve Suppen. I anden Afdeling optræder *Fiskeretter* med Supper (ɔ: Sauce) i 53 forskellige Sorter. Som Nummer 3 kom 12 forskellige *Stege* med Sauce, men denne Knaphed erstattedes i 4de Afdeling, hvor al Slags *Kødmad,* tamt og vildt, med deres Tilbehør af Gemyser, Kompotter, Buddinger, Postejer, Pølser ialt 170 Sorter gøres til Genstand for indgaaende Behandling. Derefter følger Datidens Yndlingsretter: *Tærter, Bakkelser* og *Kager* med 101 Variationer, og endelig som 6te Afdeling i 87 Sorter: Syltetøjer, finere *Desserter,* Marzipaner og Anvisninger til at lave Bordopstillinger: Billeder af Voks, Øjne til Billeder, »Røde Vorter«, Gibsformer og lignende Opsatser, som dels købtes hos Apotekerne og Sukkerbagerne, dels lavedes i Hjemmene.

Det er ikke uden Interesse at gaa lidt nærmere ind paa Tilberedelsen af og Sammensætningen af disse Retter for derved at danne sig et Begreb om Datidens Smag.

Hvad i Suppeopskrifterne særlig falder en moderne Husmoder for Brystet er den ret ubegrænsede Anvendelse af Vin, Fløde og Æg. Og disse gode Varer anvendes ikke med Maade. F. Ex.:

»Tag tyve Eggeblommer, slaa dem vel med lidt Salt, kom saa en halv pot sød Fløde dertil og lad

det løbe igiennem et Dørslag, rør en halv pot Riinsk Viin der iblant og lidet Rosenvand, Sucker og lidet stødt Cardemomme, sæt det paa reene Gløder og rør stedse derudi indtil det bliver syeheedt, ræt saa an.«

Af de 212 Opskrifter er mindst de 100 sammensat af de tre Ingredienser: Vin, Fløde og Æg, i hele og halve Potter og hele og halve Snese.

Ogsaa Fiskeretterne afvige fra Nutiden, f. Ex.:

En Karpe med sort Suppe (Sauce).

»Skiær Karpen op i Bugen og kom Viin-Edike deri, og skøl Blodet vel af med Ædiken, kom det i et Fad, skiær saa Karpen i stycker og leg den i Blodet, tag Smør og Løg, kom Blodet derpaa, kom Viin, Neglicker, Ingefær, Laurbærblade, Salt, grønne Urter, Peber og Citronskaller derpaa, kog det i en Steenpande under luckt Log.«

Rigelig Anvendelse af Kryderier gaar igen i alle Retterne: Et Lammelaar koges med: Smør, Vin, Vand, Eddike, Nelliker, Champignons, Østers, Hollandsk Tvebak, Capers, Oliven og Barbas.

Karakteristisk for den Tids Anretninger er følgende Opskrift paa »Høne at kaage«:

»Tag en Aar gammel Høne, pluck Fierene sagtelig af den, tag Indvollen af den og kræng Skindet af Hønen, eller blæs den op med en Pennefier, og lad Huden paa Hønen ingenlunde og rives, begynd først ved Halsen, digt under Brystet, og lad Vingerne være ved Huden, tillige og Beene, tag dette Hønse-Kiød og hacke det smaa, og kom Oxetalg af

Nyrerne eller Faaretalg og skiær det smaat, tag og Persillie, Peber, Ingefær, Muskatter, lidet reven Brød og nogle Eg, og naar den Tid er mand haver Stickelsbær, skal mand og komme dem der i, eller lidet Eble, Corender og lidet smeltet Smør, kom det tilsammen iblant den hackede Høne, stop det tilsammen i den aftagne Hud, giør det af Fason som et andet Høns, og stick Beenene subtilig ind i Lifvet, og stick Hovedet igiennem det eene Been, som man ellers pleyer at giøre, kom saa Faarekiød, Oxekiød, samt den forskrefne Høne og kog det tilsammen i en Potte, og Vand derpaa, kom saa otte Neglicker, Muskatteblommer, Peber og Ingefær, icke stødt, mand kan komme grønne Urter derpaa, og lad det koge til det har nock, tag fire Eggeblommer og noget Citron-Saft og rør det i Saadet, naar Du vil give det op, leg saa Hønen midt iblant Kiødet i et Fad og Saadet paa, og giv det til Taffel.«

Af disse Exempler som af mangfoldige lignende fremgaar, at Smagen den Gang har været for de stærkt krydrede og sammensatte Spiser, og at ingen Ulejlighed har været for stor, naar det gjaldt om standsmæssigt at beværte sine Gæster.

Naturligvis, hos Else Blytækkers eller Gedske Klokkers har menuen ikke staaet saa højt; dengang, som nu, har Grød og Kartofler med Sul til, Ærter og Grøn-Søbekaal været daglig Kost.

Men hos de Høy-Fornemme Madamer, de velhavende Borgere eller de rige Opkomlinge, der har Bølgerne gaaet højt i Kappestriden om, hvem der

kunde overgaa den anden i krydret Smag og fin Opsætning.

I Besiddelse af dette lille Opus kunde en dygtig Husmoder føle sig tryg, naar Gæstebudstiden nærmede sig og Programmet for Anretningen skulde fastslaas. Vanskeligheden bestod kun i Sammensætningen af Retterne, men ogsaa heri kunde hun følge Kogebogens Anvisning i Suppe, Fisk, Steg, Dyrevildt eller Fugle, Budding eller Postejer, Tærter og Kager, Syltetøjer og Marzipaner.

Om hvorledes et Gæstebud formede sig i Krese, som ikke hørte til de fornemme Adelskrese, giver Herredsfogden i Medelsom-Lyng Herred, Poeten — eller som Tøger Reenberg nedladende kalder ham — Poetasten *Jacob Knudsen Schandrup* en levende Fremstilling i et Bindebrev, han og nogle gode Venner, som var samlede hos Landsdommer Bartholin paa Kaas, sendte deres fælles Ven, Præsten Hr. Jens Blytækker i Lemb og Vejby Sogne til hans Fødselsdag den 31. Januar 1700. Den ærværdige Præst bindes i Lænker og vil først blive løst

»Saasnart han os bereder et nydeligt Banquet.«

Men for Sikkerheds Skyld

»Har vi forordnet vel den Spise og Confect,
Som passer naturel med os og vor Respect.«

Dernæst beskrives den »Orden«, i hvilken Retterne skulle følge, og den Underholdning og Samtale, som bør finde Sted mellem Retternes Frembæring.

Først beskrives den saakaldte »*Præparativ*«:

»*Salvetter* og *Duge* af Damask dend skiære
Paa Diskene dæckis naar Gildet skal være.
De hamred *Tallerken* af Engelands Rige
Rangeris af Præstens fornemmeste Pige.
De *gyldene Skeede* (thi Sølf er for ringe)
I Kurven man hører at klamre og klinge
De leggis paa *Moden* for Giæsternis Sæde.
Thi Madden er færdig og Suppen er reede.
Sølf-Saltkarret seer mand da prægtig at komme
Med sit Krydderie i adskillige Romme.
Her kommer en Flicka er færdig at dandse
Hun setter paa Bordet to deilige *Krandse*
At Suppen sig icke paa Dugen skal kaste
Og Præsten sig siden paa Pigen forhaste.
Saa seer vi da *Brødet* Guds signede Gave,
O! ynskeligt er det at nyde og have,
De cirklede *Simbler* af Laalandske Hvede
Er søde for Tanden og sunde at æde.«

Derefter følger nu Retternes *Orden*.

1. *Supper*.

»Nu kommer da Supperne gule og røde,
Vellugtende, krydede, Feede og Søde
Af Risen og Pærlegryn, Indiens Vare,
Af Groffenbrad, Svidsker og Vinen dend klare.
Men synes da disse en dito for ringe
Saa viser Posteyen sin bugede Bringe,
Hun smager som Paradis proppet med Glæde
Af mange slags støcker og Kløser saa feede.«

Pastoren og hans »smucke« Matrone opmuntrer Gæsterne til flittig »at bruge Jer Skeede« og det gaar hurtig for dem, »at fylde sin Løbe«.

Fra Køkkenet høres nu en mægtig Støj. Pigerne »rycker af Speede de spæckede Stege«, og knurrer fordi Knivene er borte, og »Pindene« for korte. Men endelig bliver der Ro, og nu frembæres anden Ret.

2. *Stege.*

Med inderlig Vellyst giver nu Poetasten og Madlyrikeren sin Fantasi frit Løb:

»Hiort, Raadyr og Hinden er fældet og stukken,
Vildbassen og Haren har været paa Bukken,
Lam, Kalve og Beder, dend laskede Qvie
For Kokken og Kniven blev tvungen at tie.
Urhanen, Mark-Hønen og Gaasen, dend vilde,
Med Anden og Sneppen er kommen til Gilde,
Kalkunen og Duen med Gaasen den tamme,
Kramsfugle og Heiler giør lige det samme.«

Antagelig har Pastoren og hans Matrone ladet sig nøje med at vælge en enkelt af de store Stege, men de har — efter Tidens Skik — maattet garnere den med forskellig Slags Fuglevildt, for at »vildt og tamt« kunde blande sig lystigt sammen.

Herredsfogden lader sig imidlertid ikke nøje med at anvise Pastorinden, hvilke Stege hun kan vælge imellem, for at hendes Mand kan blive løst af sine Lænker — han anviser hende ogsaa udførligt, hvilke Gemyser og Syltetøjer, der passer til Retten. Og som den lærde Mand, han er, der har studeret ved Københavns Universitet og opøvet sig i Kingo'sk Skjaldekunst, benævner han dette Tillæg

Pertinentis.

»Ved Steegene følger de syltede Seller,
Agurker, Rødbeder, Citroner, Moreller,
Mælk, Multibær, Tytibær, Ribs og Oliver
med Selleri, Ingefær, Kaal og Endiver.«

Imidlertid begynder nu Tørsten at indfinde sig, og man forlanger serveret »den klare Strasborger Vare«

»Thi Øllet paa Suppen sig icke kand skikke
Galenus og Borchen tilstæder det ikke.«

Det tilkommer Værten at skære Stegen for; imens skylles Glassene

— — —- »til Vinen den franske
Thi Stegen vil ikke fordrage den spanske.«

Glassene tømmes og skylles atter i Køkkenet, bæres paany frem og fyldes igen, »mens Stegen fornøjelig tæres«.

Nu rykker frem Datidens Yndlingsret Nr. 3 i Rækken:

3. *Budding.*

»Dend engelske Budding mig røger i Næsen
Hun smager som Sukker for dem som er kræsen.«

Atter høres Støj i Køkkenet: »man støder i Morter og Fadene klugge« — Fisken er under Opsejling. Men forinden bliver det nødvendigt at drikke

En Pæl Øl imellem.

Værten letter paa Kalotten og drikker Gæsterne til »med en Pæl ud af Potten«:

»God Sallingbo Mumme paa Madden kan smage
En Pæl eller to pro persona at tage.«

Med stor Højtidelighed bæres nu fjerde Ret frem. Det er

4. *Fisken.*

Atter her svælger Herredsfogden og hans Venner i en Overflødighed af Fiskeretter.

»Dend flæskede Carpe, ja Braser, Karudser
Med pudrede Supper (ɔ: Sauce) paa Fadene studser.
Aborren med Spydet, den langmundet Giedde
De smager som de kunde være et vedde.
Elvbutter, Foreller, Torsk, Rachel og Laxen
Saa siden den skævbened Skrædder med Saxen,
Saa Østers, Macreeler og Ni-øjet Snoge
Cabelauen, Skielfisken er mage til broge.«

Nu indtræder det højtidelige Øjeblik, da Fiskeleveren er nydt og dens Virkning skal vise sig i Poetens Evne til i Rim at tolke sine Følelser. Først maa han dog — efter Hr. Schandrups Mening — drikke for at »han ikke skal stamme og hikke«. Helst bør han naturligvis efter gammel Skik improvisere, men kan han ikke det, saa tager han den nys udkomne Bog, indeholdende flere Hundrede *Leverrim*, frem og deklamerer om Guds gode Gaver og deres synlige Virkninger paa hans Aand og Legeme, hvorpaa han nedbeder Himlens Velsignelse over de gæstfri Værtsfolk og over »det søde Zions Slot, hvor der alt er meget godt«.

Naar nu dette vel er overstaaet, og det i Grun-

den, efter Digterens Mening, kunde være nok, aabnes Døren til Køkkenet paany, og ind bringes

5. *Hvide Kaal og Pølse*

»En Pølse saa lang som en Tække-Mands Sime« og derpaa

6. *Forlorne Æg.*

Men Maven er nu saa »stind« som en Tromme; et Glas Vin vil derfor gøre godt. Saa puster vi lidt og begynder:

Discurs.

Selvfølgelig gælder »Discursen« først og fremmest, hvad der er passeret i Landet, og om hvorledes det gaar i Krigen hjemme og ude. Præsten udspørger Gæsterne. Han sidder jo herude paa Landet og hører ikke noget, Gæsterne kommer jo derimod fra Kaas (den højvelbaarne Landsdommer Bartholins Herresæde), og de maa da vide noget. Først svarer »den ypperste Gæst«. Han beretter, hvad der har staaet »i Aviserne« om de Forsvarsanstalter, Kongen har truffet imod Fyrsten (ɔ: Gottorp) og Svensken. Den anden Gæst giver ogsaa sit Besyv med, men da saa Præsten spørger, om man véd noget om, at Paven er død, saa bliver »Moder« utaalmodig og stopper Discursen med de Ord:

»Nu har I snakket nok, det veed jeg udenad«. Hun har jo endnu noget at byde paa, hendes egne Mesterværker, de herlige

7. *Delicatesser*

»De søde forsukrede nydelig Vaffel«

og in fine

8. *Confecter.*

De gyldne Macroner, Marzipaner i Form af Taarne og Casteller, Blomster, Figurer, kort sagt »Confecternes Konge«, som man maa betale 4 Rdlr. for hos »Hr. Apotekeren« i Købstaden.

Festen nærmer sig nu sin Slutning, der drikkes et Glas Vin ovenpaa de søde Konfekter, hvorpaa Værten siger:

»O! værer saa fromme og tager tiltakke.«

Tilbage staar dog endnu, inden Dagen rinder, de obligate Skaaltaler. Der er ikke mindre end 8, og alle skal de have deres særlige Begrundelse. Først Kongens, derefter i Rækkefølge saaledes at flere kongelige Højheders Skaal slaas sammen til én, Dronningens og Kronprinsens, Hans Majestæts Brødre og Farbrødre, Prinsessens Skaal, Hr. og Fru Landsdommerens og deres adelige Børns og endelig Værtens og Værtindens samt Børnenes og Husets Skaal.

Og saa »lister man sagtelig ud af Stuen:
Adieu min Hr. Pastor, nu seer I jeg tumler.«

Bindebrevet afsluttes med et Forsvar for den lille Rus. Herredsfogden henter sin Begrundelse fra Apostler, Evangelister og »de gamle Jøder«, ja

fra Luther og Melanchton, og finder hos dem Beviser nok for, at en »ærlig lystig Rus« ikke bør forarge Nogen.

Fra en anden mere læseværdig og forfinet Side faar vi Oplysning om, hvorledes Selskabslivet eller rettere Gæstebudet formede sig i Krese, der forenede Kundskab og Dannelse med social Anseelse og Velstand.

Digteren, Godsejeren og Landsdommeren *Tøger Reenberg* var Søn af den rige og højt ansete Borgemester i Viborg Claus Christensen, der selvfjerde paa det danske Borgerskabs Vegne havde underskrevet den Erklæring, hvorved Frederik III's Haandfæstning kasseredes og Enevoldsmagten i Virkeligheden indførtes. Han havde faaet en fortrinlig Opdragelse, havde rejst flere Aar i Europa og studeret ved fremmede Universiteter. Størstedelen af sin Arv havde han forbrugt hertil, saaat han maatte nøjes med at sidde som Forpagter paa Familieejendommen, det smukke Lynderupgaard ved Hjærbæk Fjord i Nærheden af Viborg, indtil hans økonomiske Kaar forbedredes og han fik Raad til at sætte Foden under eget Bord. Broder til lærde og ansete Rektorer og Præster, Ven fra Ungdommen af med mange af Jyllands fornemste og dygtigste Adelsmænd: Rantzau'er, Frijs'er, Sehested'er, Rosenkrantz'er, og med mange af Tidens lærde Gejstlige, stod han tillige i nært Forhold til Viborgs patriciske

Borgerslægter og erhvervede sig Ry for Retsind og juridisk Dygtighed, hvorved han opnaaede at blive Landsdommer. I sin Virksomhed var han samtidig med at være en kyndig og ivrig Landmand tillige en lidenskabelig Beundrer af Digtekunsten, der nyttede hvert ledigt Øjeblik til at udvide sine Kundskaber og til selv at dyrke Literaturen, idet han efter Tidens Skik saavel i større Digterværker som i venskabelige Rimbreve satiriserede og moraliserede over »Verdens Daarskaber«.

Men Tøger Reenberg var ogsaa en Ynder af Selskabslivet og ikke mindst af »det gode Bord«, en Gourmand, der ikke alene elskede Vinen, som inspirerede ham til fornøjelig Samtale og Digtning, men ogsaa var inde i Kogekunstens Hemmeligheder og vidste, hvorledes Maden skulde tilberedes, forat den kunde komme til sin Ret og opfylde sin Bestemmelse — at glæde og smage Gæsterne. Naar han da udsendte sine smaa Indbydelsesvers, glemte han ikke at beskrive, hvad Gæsterne kunde vente sig, idet han dog altid bad dem erindre, at hans Tractement var »en slet og ringe Spise«.

»Paa Bonde-Viis og Noder
Eenfoldig, slet, dog det velmeent
Som hos en Landsby Broder.«

Det har da en vis Interesse at se, hvad det er han kalder »slet og ringe Spise«.

»En Søbe-Kaal, en grønsaltet Gaas
En røget Oxetunge
Kød, Pølse, Flæsk, en hakket Moes

Tilred af Lev'r og Lunge.
  En Steg udaf min Faarestie
Det bedste Lam af alle
  Og stander Fjorden mig vel bi,
Med Giedder eller Skaller.
  I Sted for Tærter og Confect
Jeg frem skal lade bære
  En Spege Bøste, Lispunds Vægt
Min unge Møe til Ære.
  Om vi os ei med denne Kost
Tilfulde kunne mætte,
  Vi med en Kavring, Smør og Ost
Vel skulde Pinden sætte.«

Derpaa følger saa Vinen og Skaalerne.

Overfor den gamle Biskop Gerner og Hustru stiller han dog en mindre Anretning i Udsigt:

»Kuns fire Retter skal I see
  (Claus Rask han det os lærte)
Supp, Fisk og Steg, der har vi tre,
  Og Resten er en Tærte.«

Tøger Reenberg forstaar ogsaa at indrette den selskabelige Underholdning og Bordsamtalen efter Gæsternes Beskaffenhed og Interesser. Med den lærde Landsdommer Bartholin lover han at diskutere:

»Om alle Faculteter
Om Paven er en Antichrist:
  Arminius en Kætter?
Om Sachsen-Spiegel Moder er
  Til vore danske Love?
Om jeg en Sag kand giøre skiær
  Med Guld og grønne Skove?
Om store Ludovici Magt

Har flere Mænd lagt øde
End dem Galenus haver bragt
Med Medicin til Døde?«

Er det derimod Oberst Verner Parsberg, han har til Gæst, saa lover han

. . . »at qvæde Viser
Om Axel, Vidrik Verlandsen,
Svend Felding, Langbeen Riser.«

Og med Biskop Henrik Gerner:

»Ved Vinen raisonnerer vi,
Hvad Ende Krigen tager,
Om Fred og Feide, Fransk Partie,
Om Religionens Sager,
Om Alcoran og Pavens Mesz
Og om Calvini Lærdom.
Et vos, fæcundi calices!
Me facilis disertum.«

Med dyb Foragt ser Reenberg ned paa de mange Parvenuer, som under Enevoldskongerne trængte sig frem til Ære, Rigdom og Værdigheder, fik Titler, Magt og Indflydelse og ved Pengelaan og Prioriteter kom i Besiddelse af de gamle Adelsgodser, medens de forgæves søgte at komme i Niveau med deres høje Stilling ved at udfolde en smagløs Pragt og Overdaadighed i Levemaade. I et fortrinligt Rimbrev til Generalmajor Johan Rantzau har han skildret et Gæstebud hos en saadan Rigmand, og skønt Digtet vel nok indeholder nogen Overdrivelse, giver

det vistnok en træffende Skildring af Tonen i en saadan Opkomlings Kres.

Digtet begynder saaledes:

»Jeg var til Gæst, men hos en Nar
Jeg aldrig skal forglemme.«

Reenberg møder en Morgenstund, da han med sin Karl tilser sin Ejendom, en Mand, han kun kender af Navn; men denne trænger sig ind paa ham og nøder ham til at tage imod en Indbydelse til Middag

»Paa ferske Giedder, Randers Lax
Og andet saadant mere.«

Manden har sikkert kendt Reenbergs Svaghed for fine Navne, thi han lokker ham med, at adskillige af hans adelige Venner: Rantzau, Daa, Bartholin, Juel, Frijs og Dyre har lovet at være hans Gæster.

»Just halvgaaen Eet jeg gaaer derhen«, men bliver meget skuffet ved at se lutter fremmede Ansigter. Værten trøster ham dog med:

»I Landet sees ey bedre Mænd
ey artigere end disse.«

Han præsenterer ham og karakteriserer samtidig sine Gæster. Der er nu for det første ham, der bærer den store Paryk. Han er selvfølgelig Adelsmand. Faderen blev skudt i sidste Krig foran Malmø, og Sønnen mener nu, at da han er Slægtens sidste Mand, bør han ikke tage Tjeneste i Krigen. — Den Herre, »som med Plumatzen staaer«,

er Kaptain. Han fik sidste Sommer sin Afsked, da han faldt i Unaade hos Fyrsten, men han venter i Aar at faa en højere Charge — siger Værten i en ironisk Tone. Den sortklædte er Raadmand og Tolder i nærmeste Købstad; ved Siden af ham staar en Præst, »som gerne tager en god Drik Øl, for Røsten vel at styrke«. Han sætter Pris paa et godt Bord og et stort Bæger Vin. — Endelig præsenteres en hovedrig Mand fra Landet, bondefødt, har tjent i en Skriverstue, og nu

»For tredive Procento
Han tiener Bonden, hvor han kand
Foruden anden Rente.«
»Og som han sidder hver utrængt
Han triner som en Konge.«

Værtinden træder nu ind, efter at alle Gæsterne er samlede. Hun har været smuk i sine unge Dage, men »er nu af Alder tæret«. Hun sminker »sin gamle Hud«, binder sit Haar op i Lokker og taler helst om Kærlighed og Elskovssager. Talen føres hen paa Krigen mellem Rusland og Polen. Madame frygter for, at Polen skal bukke under, fordi hans Majestæt er gaaet over til Katolicismen. Men — siger hun — hvem kan vel udgrunde Guds Providentz, naar vi seer, at Kong Ludvig, som saa ofte har forbrudt sig mod det 6te Bud, velsignes af Gud med Sejr, Land og Rige. Hun vil saa vide, hvorledes Kongen stiller sig

»Imod sin Dronning, ald den Stund,
Han disse Pudser spiller.«

Hun spørger saa den unge Adelsmand:

»Naar han blev gift, om han da kand
Sig for en anden smykke.«
»Hand meente det blev Konens Skyld;
Dog var af den Indbildning
saa længe som han var ved Hyld
Ey skulde blive Gilding.«

Fruen henvender sig nu til Reenberg og spørger ham

»Om Konen eller Manden meest
Actæons Straf fortiente?
Jeg meente, den, der ædelst er,
De ziirligst kunde klæde.«

Samtalen om dette tvetydige Emne afbrydes, da Maden bliver anrettet, og alle tager Plads ved Bordet.

Først serveres Suppen med en Hane i, uden Kam og Spore; Værten præsenterer den som en Kapun. En af Gæsterne roser Suppen i høje Toner. Han har aldrig smagt en bedre:

»Citronen er ret angenem
Og god for Tørst at drive,
Oliven er og ikke slem
For Appetit at give.«

Tre Fade med Kødet, hvorpaa Suppen er kogt, bæres ind tilligemed en »fremmed« bleggul Sauce. Værten roser sig af, at det er den bedste Bede, han har; den er kogt op med Hvedemel og hældt over med Vin, indlagt med Smør og Peber, Salt, Kapers og Oliven. Men Reenberg dømmer den til at være

en gammel Vædder, saa sej den er at tygge. Værten beder ham da om at smage paa den lækre Oxetunge, tillavet med stødt Tvebak, Vin og Eddike, Kanel, Muskat og Persille. Dette giver en anden af Gæsterne Anledning til at spørge Værtinden, om det er hendes Mening at »spare Fricasséen«? Nej, svarer hun, den lader sig vel æde. Mester Ole har lært min Pige at lave den af fed Lammekød, Æggeblommer, Fløde og Hvedebrød, samt tilsat Charlotter, Peber og Muskat. Ah! raaber hele Selskabet, det er godt og delicat. Ah! vivat Mester Ole!

Der er imidlertid hengaaet en Times Tid med at faa Bugt med den første Anretning. Saa kommer »i Geled og Rad« Tjenerne med det andet Sæt Retter. Først Stegen, som sættes midt paa Bordet »med stor Ære«, og paa et saa mægtigt Fad, at én Lakaj næppe kan bære det. Og man forstaar dette, naar man hører, at Stegen er garneret med saa meget »Tamt og Vildt«, som fandtes i Noah Ark. I Toppen pranger en Hane, »desværre med et Bryst saa spids og krum som Jernet af en Kane«. Snepper, Stære og Ænder ligger omkring Stegen, men ogsaa de har en fæl Skavank:

»De viste frem i deres Krop
Naturens trykt Kalender
At de nu skulde Par og Par
Forsees med Æg og Unger.«

Til Stegen serveres Syre, kogt i Fløde, Salat, Endiven og Selleri.

Atter fyldes Gæsterne med Beundring over

Værtens Gæstfrihed, Pragt og Overflod. Hidtil har Tolderen tiet stille, men nu bryder det ud af ham:

»Hvad om man ikkun regne vil
det, Tolden eene gjældte.«

Men denne Ytring tager Præsten meget ilde op. Tolderen fortørner med slige Ord den gode Gud, som sender disse herlige Varer. Forøvrigt er det hans Mening, at det vilde være Gud velbehagelig, om *han* (Præsten) fik, hvad der blev tilovers — hvad der naturligvis giver Anledning til megen Snak om Præstens Begærlighed.

Efter al denne »Ædelse« trænger man nu til at lade den røde og hvide Vin gaa rundt. Den bringer Humør i Gæsterne. Der tales om Statsaffærer. Nogle slutter sig til »Louisd'or« og ønsker, at han maa »klemme« Hollænderne; andre mener, at *vi* bør holde os udenfor, indtil vi ser, hvorledes de Liflandske Sager stiller sig. — Man mindes uvilkaarlig om den politiske Discours i »Den politiske Kandestøber«. — Diskussionen bliver ivrig og lidenskabelig, indtil endelig *Fiskens* Servering bringer Gemytterne til andagtsfuld Ro. Den bliver nemlig ført frem med megen Pragt og Højtidelighed

»Ret som de skulde bære
Hans Hellighed, der vorder bragt
Til sin trekronet Ære.«

Ligesom Stegen anrettes den »med samme Trin og Tacter« og med samme Overflod af Tilbehør: Karudser, Gedder, Ørreder omkring den fede Kabliau.

Værten kalder Ørreden for en Lax, og straks hører man Aagerkarlen, den rige Proprietær, raabe:

»Herr Vært! giv større Skaaler
Thi Vinen smager vel paa Lax
og Fisken Væde taaler!«

Trods Fruens Protest kommer nu den store Pokal frem; den fyldes til bredfuldt Maal og hældes »i fuld Galop« ned i »den tørstige Strube«. Tre Gange gaar Pokalen rundt; Humøret er nu paa Højdepunktet, og Værtinden, som af Erfaring véd, hvad der nu følger paa, forlader Selskabet i Hast.

Som Drunkenbolte »grynter« Gæsterne om »Fred og Feide, Christendom«. Til Slut rejser sig en hidsig Strid om selve Hans Majestæt Fanden. Kaptainen og Præsten fører an, hver fra sit Standpunkt. Officeren vil ikke ganske benægte, at Fanden er til, men han mener, at Satan lader os nok i Ro, naar Blodet ikke driver os. Præsten farer op og raaber:

. . . »Hvo skulde der
vel være saa forbandet,
At nægte det, som nylig er
Passeret her i Landet.
Hvad som i Kjøge sig tildrog
Vi rigtig skrevet finde:
Besættelsen i Tisted og
Er frisk i alles Minde.«

Men Kaptainen lader sig ikke slaa af Marken af disse Vidnesbyrd. »Et skønt Bevis«, siger han, »Køge Dommer blev taget slemt ved Næsen«.

»Hvor veed I det?« spørger Præsten. »Af Dommen,« svarer den anden og tilføjer drilsk:

. . . »Deraf jeg Slutning giør
At Præsten var den Fanden,
Som bad dem giøre dette Spil.«

Det var for meget for Præsten. »Der løyst Du,« skriger han, og Kaptainen laver sig nu til at traktere ham med Kaarden. Værten og Reenberg lægger sig imellem, men de andre Gæster blander sig i Disputen, Landmanden og Tolderen paa Præstens, og Adelsmanden paa Kaptainens Side. Inden nogen kan forhindre det, er de alle i Haarene paa hinanden.

»Paryk, Plumatz, Kalot og Hat
De fløj omkring som Stene.«

Men Værten og Reenberg har sørget for, at Kaarder og Vaaben er bragt tilside. Selv forsvinder de begge ud af Døren, lukker denne af og lader Gæsterne drages og slides en Times Tid. Saa faar Værten endelig tilvejebragt Fred, og Maaltidet kan atter fortsættes med skærpet Appetit. Men Reenberg har listet sig bort og lover ved sig selv, at hvis han paany lader sig overtale til at modtage en saadan Indbydelse, saa vil han til Straf:

»Assessors Rang for Penge paa mig smøre.«

Med denne Sortie sigter han til den unavngivne Vært, hvis Navn og Rang Johan Rantzau uden Vanskelighed har kunnet gætte.

Om nu end ikke alle selskabelige Sammenkomster kan skæres over én Kam, saa er der dog tilstrækkelige Vidnesbyrd om, at Gæstebud, saavel hos Høje som hos Lave, endnu paa denne Tid gav Anledning til Udfoldelse af Umaadelighed i Mad og Drikke, og at de jævnlig afsluttedes paa den ovenfor omtalte drastiske Maade. I det daglige Liv synes der derimod at have hersket en vis Soberhed, man levede indenfor de fleste Krese tarveligt og jævnt, og den »høyfornemme Madames Kaagebog« har næppe været Normen for Husførelsen i det borgerlige Samfund.

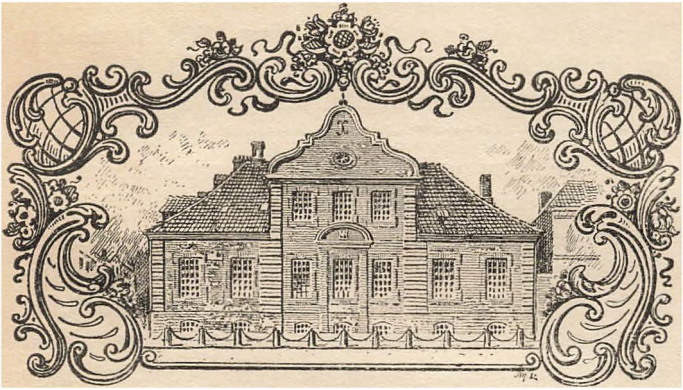

VII.

DEN JYSKE ADEL OG VIBORG

Viborgs Historie er i mange Henseender Danmarks Historie. De store Begivenheder, som danner Vendepunkt i Landets historiske Udvikling, har ofte fundet deres Udvikling her. Fra Borgerkrigen mellem Knud, Svend og Valdemar lige til Stænderforsamlingstiden har Viborg været et Centrum for jysk politisk og social Bevægelse. Den var Sædet for Kongevalg og Hyldinger, for politiske og militære Møder, for Landsting og Snapsting, for Kirke, Gejstlighed og Skole, kort sagt for alt, hvad der havde Betydning for det politiske og kulturelle Liv i Jylland.

I Middelalderen var det fremfor alt Kirke og Gejstlighed, der gav den sit Præg. Vel havde den en kraftig og handledygtig Borgerstand, der særlig i Reformationstiden forstod at gøre sig gældende. Men den mægtige Gejstlighed med sit Bispevælde, sine 22 Kirker og Klostre, sin ubegrænsede aandelige Indflydelse paa Befolkningen, sine Rettigheder og Friheder var en Hæmsko for Byens materielle Udvikling. Ved Arv, Testamente eller Køb kom Kirkerne og Klostrene i Besiddelse af mange Gaarde og Ejendomme i Byen, hvoraf de vægrede sig ved at betale Skatter til Byen og Kongen. Trods strænge Kongebreve formaaede Øvrigheden ikke altid at gennemføre de kongelige Paabud; Strid og Kiv var en naturlig Følge heraf ligesom af, at Gejstligheden vilde drage Byens Borgere for gejstlig Domstol, hvad Kongebud selvfølgelig ogsaa forbød. At Borgerskabet med saa stor Begejstring og med saa vældig Kraft sluttede sig til Hans Tausen i hans Trængselsperiode og støttede ham med Vaaben i Haand, kan derfor let forstaas, og da i Aaret 1529 den kongelige Tilladelse til at nedrive alle Byens Kirker med Undtagelse af Domkirken, Sortebrødre og Graabrødre Kirker, samt til at benytte Klostrene blev bekendt, har det sikkert vakt Glæde og store Forhaabninger hos de sejrende Borgere.

Der er intet der tyder paa, at den jyske Adel i Middelalderen har været særlig knyttet til Viborg. Den møder selvfølgelig ved Hyldinger, Kongevalg og Herredage, ved Landsting, og naar det adelige

Opbud paa Kongens Befaling stiller til Mønstring. Men den synes ikke at have lagt nogen Vægt paa at besidde Gaarde og Ejendomme i Byen, og *naar* den gav Møde dér, kunde den altid finde Husrum hos sine Standsfæller, der som Bisper og høje Prælater sad inde med Stadens prægtigste og rigest udstyrede Boliger. Men henimod Middelalderens Slutning, i de bevægede Aar, da Adelen rejste sig mod Kongemagten under Christian II, og efter Frederik I's Død, da Reformationen, Borger- og Bondestandens Oprør og udenlandske Magters Indgriben i Landets Forhold truede alle hidtil bestaaende Samfundsforhold med Undergang, slutter Adelen sig sammen og vælger 1534 Viborg til Mødested for sine aarlige Forsamlinger St. Jørgens Dag den 23. April, hvor alle indbyrdes Trætter skulde forliges ved Overenskomst eller afgøres ved Rigsraadets Dom. 1552 bestemte Adelen, at Mødet skulde afholdes hver Trinitatis Søndag, og da ogsaa St. Mauritii Dag den 22. Septbr. var fastsat som Mødedag for Adelen, og Landstings og Snapstings Afholdelse ligeledes gav Anledning til, at talrige Adelsmænd indfandt sig i Viborg, følte snart Nødvendigheden af, at Adelen fik sine faste Boliger dér, især da nu dens gejstlige Standsfæller havde maattet vige Pladsen for den nye Kirkes borgerlig fødte Mænd.

Den Omvæltning i Ejendomsforholdene, som Bispe- og Klostergodsets Inddragelse under Kronen havde til Følge, og Bestemmelsen om, at Adelen havde Ret til at faa det Gods tilbage, som dens

Forfædre havde skænket til Kirken til Opretholdelsen af Sjælemesser, bidrog mægtig til at skaffe Adelen den økonomisk begunstigede Stilling, som den i Løbet af det 16. Aarhundrede erhvervede sig. Hertil hørte ogsaa, at den — selv om den ingenlunde ophørte at leve sit egentlige Liv paa sine Godser og Gaarde, — søgte ind til Byerne og da særlig til dem, hvorhen Møder og Forretninger kaldte den. Ligesom Odense i Løbet af kort Tid modtog en hel Invasion af den fynske Adel, saaledes blev Viborg efter 1536 Genstand for en lignende Invasion af den jyske Adel. Hvis en Meddelelse om, at der ved den store Ildebrand, som overgik Byen 1567, gik ikke mindre end 100 Adelsgaarde op i Luer, var rigtig bekræftet, vilde den vise, hvilket Omfang den adelige Bebyggelse havde taget allerede dengang. Men, som det senere skal vises, kan denne Efterretning aldeles ikke bringes i Samklang med faktiske lokale Forhold. At Bebyggelsen imidlertid har været ret betydelig allerede da, fremgaar af de Forholdsregler, der kort efter blev tagne, for at gøre Adelen Opholdet i Viborg saa festligt som muligt.

Fra gammel Tid holdtes Landstinget under aaben Himmel »inden fire Stokke« (Bænke), som det hedder. Men i Aaret 1552 gav Kongen St. Hans Kirke ved St. Hans Kloster i Viborg til et Domhus for Viborg Landsting, for at ikke »Breve eller andet hvad de have med at fare skulde af Regn, Sne eller Guds Vejrlig forkommes«. Sytten Aar efter fik og-

saa Fyens Landsting sit Domhus, ligesom Ringsted Landsting vistnok endnu tidligere end Jylland og Fyn havde faaet Tag over Hovedet ved at indlogeres i St. Bents Kirkes nordøstre Udbygning. Samme Aar som Viborg Landsting fik sit Domhus, klagede Borgerne over, at mange Gaarde i Byen bleve solgte eller pantsatte til Folk, som hverken selv boede der eller lejede dem ud til andre, saaat disse Gaarde hverken svarede Skat eller anden Tynge til Kronen eller Byen. Kongen befalede derfor, at saadanne købte eller pantsatte Borger-Gaarde skulde besættes med Folk, som yde Skat til Kongen og Byen. Det er de samme Klager, som Borgerne i Middelalderen rejste imod Gejstligheden; nu gjaldt de utvivlsomt Adelen, som jo kun sjældent i længere Tid beboede sine Gaarde i Byen og vel heller ikke fandt det passende at leje dem ud til Borgerne. Det kongelige Paabud har dog haft sin Virkning, thi senere lejedes de til de adelige Gaarde hørende Boder ud til Handelsmænd, og det er ikke uden Eksempel, at man ogsaa har haft Folk boende paa Gaarden med det særlige Hverv at tilse den i Ejerens Fraværelse. At de ovenfor omtalte 100 afbrændte Adelsgaarde skulde have ligget i Ridderstrædet er imidlertid umuligt allerede paa Grund af dette Strædes Lidenhed. Og da man endelig i Aaret 1683 lod optage en Grundtakst over Viborgs Gaarde, viser det sig da ogsaa, at den adelige Bebyggelse maa søges i Byens Hovedgader.

I Slutningen af det 16. og den første Halvdel af 17. Aarhundrede lige til Statsforandringen 1660 sammenkaldtes Provinsernes Adelsskab uafladelig til Regerings- og Standsforsamlinger. Odense og Viborg var da altid Mødestederne, og for Jyllands Vedkommende var disse Sammenkomster som oftest knyttede til Landstingsmøderne. Trangen til at knytte disse sammen endnu fastere blev imødekommet af Kong Frederik II, da han i Aaret 1576 skænkede den gamle Bisperesidens til et Domhus for Landstinget og *et Forsamlingshus for den jyske Adel.* Den blev derefter kaldt *Adelens Gaard,* og fra dens Istandsættelse og Indretning til Brug saavel til Domstue som til Adelens selskabelige Sammenkomster skriver sig en ny Æra for Byen og Standen. For denne sidste havde det den største Betydning at have et fælles Samlingssted til Forhandling af dens indbyrdes Anliggender og til Afholdelse af Fester. Disse Sammenkomster, hvor ofte Hundreder af Adelsmænd med deres Hustruer, Sønner og Døtre gav Møde, egnede sig ypperligt til at afslutte Trolovelser, fejre Bryllupper, ja vel og til at samles i den gamle Domkirke til Standsfællers Begravelser. I det 17. Aarhundrede var endnu Viborg Domkirke det Sted, hvor Højadelen opførte pragtfulde Epitafier og Gravmonumenter over Standens Høvdinge, og i Adelsgaardens Riddersal slyngede en Frise sig rundt omkring Loftet, i hvilken Navnene og Vaabnene for de Brudepar, hvis

Bryllup her havde fundet Sted, vare anbragte. Da Domhuset og Adelsgaarden senere 1639 flyttedes til Marieklostret paa Domkirkens Nordside, overførtes Navne- og Vaabenfrisen hertil, og i disse nye og langt anseligere Omgivelser, end den gamle Bisperesidens havde kunnet byde, genoptoges Sammenkomster og Fester, saavidt de urolige Krigsforhold under Christian IV og Frederik III tillod det. Ofte var her Hundrede Adelsmænd forsamlede. I den gamle Bisperesidens' Stalde kunde over 300 Heste finde Plads, og i Adelsgaardens Køkken brasede Stegene paa Spiddene, medens Ungdommen dansede i Riddersalen og de gamle adstadige Adelsdamer og Herrer saa til. I Huset var der ogsaa indrettet Værelser til Beboelser, som lejedes ud til Gæsterne, og hvis Indtægt anvendtes til Gaardens Vedligeholdelse.

For Byens Vedkommende var Adelsmøderne — selv sagt — en Kilde til Velstandens Forøgelse, og utvivlsomt ogsaa til Sædernes Forfinelse. Mangen Købmand indrettede sit Hus og Hjem efter de Krav, som Adelsmænd stillede, naar de indlogerede sig i Borgernes Huse. Men fremfor alt var Pengeomsætningen af den største Betydning for Byens Befolkning, og den blev det i endnu højere Grad, da Statsomvæltningen 1660 gjorde Ende paa Adelens Eneret til at købe Jordegods af sine Standsfæller.

Men med Statsforandringen 1660 fulgte ogsaa Ophævelsen af Adelens Ret til Afholdelsen af

Standsmøder, og for Viborgs Vedkommende betød dette en uhyre Tilbagegang. De talrige Sammenkomster med deres Forretninger og Fester ophørte med ét Slag. Selv paa Landstingsmøderne viste Adelsmændene sig kun sjælden, Fogder og Prokuratorer lod de afgøre deres Retssager, og kun paa Snapstinget samledes endnu Adelige, som vilde stifte Laan, sælge eller pantsætte deres Ejendomme. Landstingsprotokollerne vise, at de viborgske Handelsmænd forstod at udnytte Adelens vanskelige pekuniære Stilling. Mange Godser gik fra Adelens Hænder over til de rige Købmænd, som med en Assessortitel, Justitsraads eller Etatsraads Rang tog de gamle Herregaarde i Besiddelse. Men for Byens Velstand i det hele var Adelens Fjernelse et Tab, som ikke kunde erstattes.

Mærkelig nok er der ikke mange Vidnesbyrd om, at de adelige Ejendomme i Viborg gik over paa borgerlige Hænder før Branden 1726. Aarsagen hertil var sikkert nok den, at disse Gaarde efter 1660 benyttedes som en Slags Aftægtsgaarde for Adelsmænd, for hvem det var gaaet til Agters, og for adelige Enker og Jomfruer. Om disse Forhold skal der gives Oplysning i en særskilt lille Afhandling, men det er saa heldigt, at den i Aaret 1683 paa kongelig Befaling affattede Grundtakst er bevaret, og paa Grundlag af den kan der gives en nøjagtig Fremstilling af Omfanget af Adelens Bosættelse i

Viborg, dens Ejendommes Beliggenhed og disses Værdi.

Det er muligt, at Adelen i Tidsrummet efter 1660 har maattet skille sig ved nogle af sine Gaarde, men Grundtaksten viser, at endnu 1683 havde rige og mægtige Adelsslægter deres Familiegaarde i Viborg. Vel maa man ikke forestille sig *Flertallet* af disse Gaarde som noget i Retning af Palæer eller endog store Købmandsgaarde. De var jo kun beregnede paa kortvarige Ophold i Byen og — som tidligere bemærket — jævnlig udlejede til Borgere, der førte Tilsyn med Bygningerne og deres Udstyr. Ja, der var endog mange, der skaffede sig yderligere Indtægt af Gaardene ved Opførelsen af Lejeboder eller Butikker, der, da Gaardene ofte strakte sig lige fra Hovedgaden til de bagved liggende Stræder, opførtes ud til disse og saaledes ikke generede Hovedfaçaden og Indkørselen til Hovedbygningen. Ejler Rønnows Gaard er en saadan typisk Adelsgaard fra det 16. og 17. Aarhundrede. Men der fandtes dog iblandt dem flere store velbyggede Stenhuse, som hidrørte fra Katolicismens Tid og havde været i Gejstlighedens Besiddelse. Nogle ere endnu bevarede og regnes til Viborgs stateligste og interessanteste Bygninger.

Det var Byens store Hovedaare, St. Mathiasgade og særlig dens østre Ende, der optoges af Adelsgaarde. Denne Gade strækker sig fra Øst til Vest gennem hele Byen, og paa dens Nordside fra Skole-

bakken til Hjultorvet finder man i næsten uafbrudt Rækkefølge de gamle Adelsslægter bosatte. Ved Skolebakken laa Iver Vinds og Sten Billes Gaarde; op til dem grænsede Thomas (ɔ: Tønne) Juels Gaard paa vestre Side af den *gamle* latinske Skole. Den strakte sig med Bagsiden lige til Domkirkegaarden. Længere mod Vest paa Hjørnet af St. Mogensgade og Mathiasgaden laa Mogens Sehesteds Gaard med ikke mindre end 3 Boder. Op til den stødte Fru Ingeborg Krabbes Gaard, til denne igen Jomfru Sophie Amalie Friis's ligeledes anselige Gaard. Dernæst fulgte en statelig Købmandsgaard, tilhørende Klaus Sidenborgs Enke, hvis Datter var gift med Oluf Krabbe, samt Domprovst Tranes Residens, og derefter endelig to store Adelsgaarde, tilhørende Malte Sehested og Slægten Rosenkrans. Den sidstnævnte Gaard er noksom bekendt. Det var den smukke Bygning paa Hjørnet af Mikkelsgade og Mathiasgade, som gik under Navnet af Budolfi Kloster, og hvis smukke middelalderlige Façade paa ny kom for Dagen, da Bygningen for nogle Aar siden blev nedrevet og man saavel i Viborg som fra Nationalmuseets Side forgæves bestræbte sig for at faa Façaden bevaret.

Paa den søndre Side af St. Mathiasgade ligeoverfor Thomas (Tønne) Juels og Mogens Sehesteds Gaarde havde Sivert Brockenhuus og Jørgen Scheel Due deres Residenser. Den sidstnævnte Gaard laa paa Hjørnet af det saakaldte Mageløs

Stræde, der var opkaldt efter den berømte Bygning, der optog hele Strædets Vestside og paa Grund af sit — efter Datidens Begreb imponerende Ydre — havde faaet Navnet »Mageløs«[1]). Her havde den berømte kejserlige General Strozzi 1626 opslaaet sit Hovedkvarter. — Paa den søndre Side af Mathiasgaden afsluttedes Adelsgaardene med Erik Rosenkranses anselige Gaard. Til alle disse Gaarde hørte Haver, og, som allerede bemærket, førtes de helt igennem Gadekarréen til de bagved liggende Stræder og for enkeltes Vedkommende til Domkirkegaarden.

Et andet Centrum for Adelsbeboelse var Store og Lille St. Hansgade. Paa Store St. Hansgades Vestside laa to mægtige Gaarde: Admiralen Korfitz Ulfeldts 63 Bindinger store Bindingsværksbygning og Enevold Kruses 51 Bindingsfag store Gaard. De synes begge at have været i forfalden Tilstand. I Lille St. Hansgade ned imod St. Mogensgade laa følgende Adelsgaarde: Verner Parsbergs (28 Bindinger), Valdemar Daas (8 Bindinger) og Helle Urnes (39 Bindinger).

I den smukke St. Mogensgade var der kun faa adelige Slægtsgaarde: Oberst Friises anselige Stenhus (nu kaldet Hauchs Gaard), Claus Dyres paa Hjørnet af Ellen Kistrups Gyde, samt Tage Høgs

[1]) Ogsaa i Odense fandtes en Gaard med dette straalende Navn.

og Henrik Rantzaus smaa Gaarde. Ved Gammeltorv og Domkirkegaarden laa to anselige Gaarde: Excellencen Stiftamtmand Christen Skeels Gaard med Udkørsel baade til Gammel Torv og Ny Torv (hvor nu Latinskolens Grund er) og Landsdommer Peder Lerches 69 Bindinger store Hus nord for Domkirken, samt endelig Kjeld Krags og Aksel Sehesteds Gaarde ved selve Domkirkegaarden.

Spredt liggende Adelsgaarde nævnes dels paa Hjultorvet, hvor Helle Gyldenstjerne boede, dels i Bradpande, hvor Valdemar Skram havde en Gaard, som han senere maatte udlægge til de Fattige, samt endelig den endnu bevarede meget anselige Stiftsprovstgaard, som tilhørte Slægten Juel og formentlig oprindelig har været Sæde for gejstlige Medlemmer af denne Slægt, som i Middelalderen beklædte høje Embeder i Kirken. Efter Ove Juels Død beboede hans Enke, Elisabeth Parsberg, ovennævnte Helle Gyldenstjernes Datter, Gaarden lige til 1726. Ogsaa denne skønne Bygning stammer ligesom Budolfi Klostergaard fra Middelalderen og er med sine smukke takkede Gavle og sin røde Murstensfaçade Viborgs prydeligste verdslige Mindesmærke fra ældre Tid.

Gennemsnitlig hører disse Gaarde til de højt takserede Gaarde i Viborg. Kun de rige Købmænds Huse paa Nytorv og Gammeltorv og i St. Mathiasgade vurderes endnu højere. Men de berømte Slægtnavne og Gaardenes Talrighed vidner om, at

Adelen endnu følte sig knyttet til den gamle Stad ved de traditionelle Baand, som Kirken, Skolen og Landstinget og ikke mindst Snapstinget holdt vedlige. Om disses Betydning vil den følgende Afhandling give Oplysning.

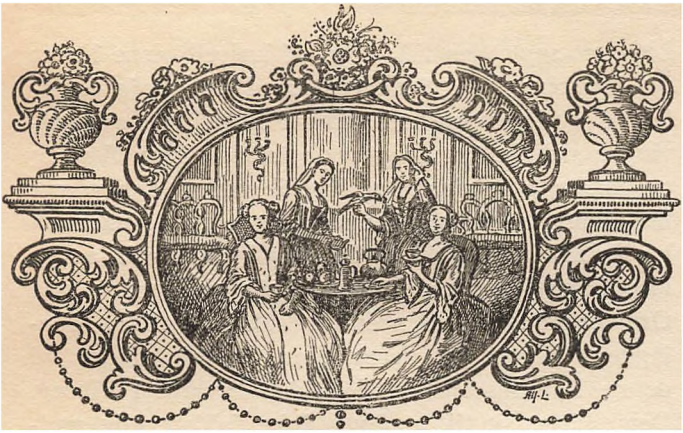

VIII.

ADELIGT ENKESÆDE I VIBORG 1683—1726

SOM en Efterklang fra hin Tid, da Viborg var Samlingsstedet for den jyske Adel og dens Damer, residerede endnu længe efter Enevoldsmagtens Indførelse fornemme Adels-Enker og forældreløse Jomfruer i de Gaarde, der havde huset deres Forfædre i disses Glans og Vælde. Rugende over de gamle stolte Minder fra Festernes og Bryllupsgildernes Tid i den store Adelsgaard, i en vis Fjernhed fra den rige Borgerstand, der nu ogsaa begyndte at antage patriciske Miner og i alt Fald holdt mangen Adelsmand og Godsejer fast i gyldne

Lænker, søgte den lille Kres af højvelbaarne Fruer og Jomfruer kun Samkvem med den høje Gejstlighed og Dommerstand. Under Domkirkens Hvælvinger sad de tause og andagtsfulde hver Søndag og paahørte de alenlange Prædikener og den yderst tarvelige Musik, maaske nynnende med, naar en herlig Kingo'sk Salme eller en Tychonius's aandløse Sang intoneredes fra Skolepeblingerne paa Orgelpulpituret. Lige indtil 1726, da Ilden ødelagde Kirkerne og deres egne Gaarde, finder vi denne Reminiscens fra Fortiden bevaret i Viborg. Den bidrog sit til, at Byen ikke fuldstændig unddroges Samkvem med de Slægter, som disse Damer repræsenterede. Jævnlig saa man de adelige Karosser og Chaiser fra Herregaardene holde udenfor de gamle Damers Gaarde. Mænd og Kvinder af Slægten aflagde deres skyldige Visitter hos de gamle Ærværdigheder, og naar Snapstingstiden nærmede sig, fyldtes ogsaa deres Huse med den glade Ungdom, der skulde nyde Snapstingets mange Tillokkelser. Om Sommeren færdedes de paa Slægtsgaardene, og mangen Adelsdame fandt vistnok en Trøst ved at tilbringe sine sidste Dage i sin nærmeste Slægts Hjem, som engang havde været deres og gemte Erindringer om Sorger og Glæder. Og naar saa Døden var indtraadt, indfandt sig straks den værdige Skifterets Medlemmer, førte de ærefrygtindgydende Parykker, og medbringende Rettens Protokoller, Signeter og Lak. Saa blev hele Bohavet optegnet, registreret og vurderet i den

Afdødes nærmeste Slægts Nærværelse. Seglet blev sat paa Skabe, Kister, Chatoller og Stuedøre, at alt kunde forblive i urørt Stand i de 30 Dage, efter hvilken Tid Boet skulde opgøres, og Fordelingen af dets Indhold mellem Arvingerne foretages. Af disse Bøger, førte med stor Nøjagtighed, lærer vi de ydre Forhold at kende, hvorunder de gamle Adelsdamer have levet, og formaar undertiden at trænge ind i deres huslige Liv, og lære deres Interesser og deres Virksomheder at kende.

Saa godt som alle de større jyske Adelsslægter findes repræsenterede i denne udvalgte Kres af adelige Damer.

De havde besat Slægternes gamle Gaarde, de var, om ikke rige, saa dog saaledes stillede, at de ikke som den bekendte Christense Kruckow, der blev brændt for Trolddom i Aalborg, behøvede selv at feje Rendestenen udenfor deres Huse. Tværtimod viser Optegnelserne i deres Boer, at om de end ofte kun beboede nogle faa Værelser i deres rummelige Gaarde, saa var disse efter Tidens Fordringer vel møblerede. Deres Klædedragt var naturlig tilpasset efter deres Alder, men den var rigelig og god, og for enkelte Damers Vedkommende endog præget af en gammeldags Luxus. Der fandtes for det meste et stort Køkkenbohave, som tyder paa, at deres Fordringer til Bordets Glæder kunde tilfredsstilles. Ofte holdt de flere Tjenestefolk, ja enkelte var endog saaledes stillede, at de havde Karosser og Heste og ejede Stykker af Bymarken.

hvor de holdt Kvæg paa Græs. Viborg kunde saaledes nok udøve en vis Tiltrækningskraft i social Henseende, og det er da heller ikke uden Eksempel, at adelige Damer *købte* Gaarde i Viborg og bosatte sig her, skønt de endnu var i Besiddelse af deres gamle Slægtsgaarde paa Landet. Der dannede sig her et lille Samfund, som trofast bevaredo Traditionerne og med levende Interesse fulgte Slægternes mere bevægede Liv i den store Verden.

I mere end en Menneskealder gav denne lille sluttede Kres Byen Viborg et Præg af Fornemhed, der først forsvandt, da Branden 1726 lagde alle de gamle Hjem øde, og ingen ønskede at kalde dem tillive igen. Til denne Kres hørte Medlemmer af Slægterne Frijs, Parsberg, Lykke, Høg, Kaas, Krabbe, Krag, Juel Ryssensten, Reedtz, Daa, Dyre, Rodsten, Bille, Gyldenstjerne, Rosenkrantz, Grubbe, Sehested. Mange af disse Damer var Enker efter Officerer, der var faldne i Kampene i Flandern, hvor de havde gjort Tjeneste i de danske Hjælpekorps paa fransk Side. Andre, særlig ugifte Damer, var flyttede til Viborg paa Grund af Opløsning af Fædrenehjemmet eller af andre os ubekendte Grunde. De boede næsten alle i Mathiasgadens østlige Ende, ved Domkirkegaarden eller i St. Hansgade. Vi kender intet til den selskabelige Omgang indenfor Kresen, men tør jo nok antage, at den har været ret livlig, selv om Formuesomstændighederne ikke har tilladt større festlige Sammenkomster. I de smukke Haver, som laa bagved

Gaardene eller strakte sig ned ad den maleriske Skrænt ved Viborg Sø, har Kaffeselskaberne florereret, Tidens yndede Form for Samværet, der var traadt i Stedet for tidligere Tiders Likør- og Luttendranks Visitter, som ofte — efter Holbergs Sigende — endte med en lille Rus. At de adelige Damer, naar de viste sig paa Viborg Gader i Visittiden, ikke vilde staa tilbage for de rige og »højfornemme« Købmænds Hustruer og Døtre, siger sig selv, og for de yngres Vedkommende fremgaar dette klart af Fortegnelsen over Oberstløjtnant Christian Kruses Hustru, Friherreinde Christiane Susanne Juel Rysssenstens efterladte Garderobe. Skønt baade hun og Manden sad i Gæld til op over Ørene, og skønt Friherreinden havde pantsat sine bedste Dragter: sin Brudekjole til Magister Treschow og til højærværdige Biskop Trellund en Gyldenstykkes Kjole, rigt besat med Guldgaluner, som Skrædder Peder Jacobsen vurderede til 50 Rdlr. (ɔ: 5—600 Kroner), kunde hun dog efterlade sig upantsat en rød Damaskes Manto og Skørt med Guldblommer vurderet til 24 Rdlr., en graa Damaskes nedhængende Kjole med Guldblommer, en hvid Moirés Klædning, bestaaende af Adriene og Skørt, garneret med rødt Fløjel, broderet med Sølv og Guld og underforet med Kartuns Lærred, en sort blommet Moirés Dragt, en hvid Silke-Adriene og Skørt, stukket og broderet med Silkeblomster, garneret med grønt Taft, et sort Fløjels Skærf med »Contellier«, en blaa Sølvmoirées nedhængende Kjole med hvid

Sølvmors Garnering; desuden forskellige gammeldags Flasketrøjer, Silke- og ostindiske Trøjer, Kjoler, Skørter, Korsetter, »Fabler« (jvfr. Holbergs »Falbelader«), Sætter og Fontanger.

Men selvfølgelig var ikke alle saa rigt udstyrede som denne Dame, der var Datter af den rige Christian Juel, Baron af Ryssensten, som døde 1689 i Dublin som Chef for et dansk Rytterregiment. Moderen havde giftet sig igen med den berømte Generalmajor Gregers Daa paa Hald, der faldt 1712 i Slaget ved Gadebusch. I hendes Hjem paa Hald havde hun 1711 født sin ældste Datter. Efter Forældrenes Død og Oberst Kruses Afskedigelse var de flyttet til Viborg, hvor de boede til Leje i en Gaard i St. Hansgade og førte et stort Hus. — Men, som sagt, der var andre Damer, der trods Velhavenhed ikke synes at have sat Pris paa kostbare Klæder og Smykker. Eksempelvis kan nævnes Jomfru Agathe Dyre, hvis Garderobe kun bestod af en brun Atlaskes Kjole med røde Baand, en brun gulblommet Kjole med hvid Atlask under, en sort Kreppes Kjole, et sort Fløjels Skærf med hvide »Fabler«, en brun gulblommet Kaabe, en rød Fløjelskaabe, et Sæt med sorte og hvide Baand og Kniplinger, Rejsekyse m. m. Men hun efterlod sig ogsaa en pæn lille Formue c. 2500 Rdlr. (i vore Dage c. 30,000 Kroner), og hun ejede selv en Gaard paa Hjørnet af Mathiasgade og Ridderstræde, som gik i Arv til hendes Slægtning Fru Anne Dyre, Enke efter Oberstløjtnant Gabriel Grubbe til Tvis Klo-

ster, der var falden i Ungarn og blevet begravet i Gross Wardein.

Til de mest fremtrædende Damer i denne Kres hørte Fru Jytte Krag, Enke efter Aksel Sehested til Tim og Nøragergaard. Hendes Fader var den bekendte Jurist og Landsdommer i Sjælland, Kjeld Krag til Trudsholm. Efter ham havde hun arvet historiske og genealogiske Interesser, hvad der fremgaar af det righoldige Bibliotek, hun efterlod sig. Hun og Manden havde boet paa Rekkergaard i Bolling Herred, der var reduceret til en Bondegaard og ødelagt af Sandflugt. Herfra var Ægteparret flyttet til Viborg, hvor Axel Sehested døde og efterlod Hustru og 3 Sønner, Tønne, Kjeld Krag og Iver Nicolai. Hun boede i Sehestedernes Slægtgaard paa Hjørnet af Mathias- og Mogensgade, hvor nu Rektors Have med det bekendte Hjørnelysthus er beliggende. I denne store to Etagers velbyggede Gaard beboede hun kun nogle faa Værelser, men til Gengæld vare disse rigt og hyggeligt udstyrede. De giver et Billede af et lille adeligt Enkesæde, og fortjener derfor at skildres, saa vidt som Inventarfortegnelsen tillader det. I Dagligstuen stod 7 høje Mandsstole, overtrukket med sort Bay, to ligeledes med Bay overtrukne høje Lænestole, tre lave Lænestole, et Clavicordium, en Ramme til at sy i og et Knytte Træ. Over Kaminen, til hvilken hørte et Messing Fyrbækken til at varme Fødderne paa og Ildklemmer, var anbragt et nature morte Maleri, forestillende Hummer, Fisk og Vildt. Desuden

fandtes en Tabulet (et lille ovalt Bord) og hendes Bibliotek. Som Minder fra hendes Husbonds Tid var ophængt paa Væggen noget gammelt Hestetøj til fire Heste, endel Pibestobe, en indiansk Tobakspibe og to »Raketter«.

Storstuen var møbleret efter en større Maalestok. Et stort Ibenholt Skab var opstillet langs Væggen, og ovenpaa det var anbragt 11 Stk. kinesisk Porcelæn. Et stort Spejl med sort Ibenholts Ramme smykkede Væggen. Et overmaade rigt Udvalg af høje og lave Lænestole betrukket enten med syet Tøj (Broderi) eller med Læder, flere rigt udskaarne Kister og Skrin fuldstændiggjorde det egentlige Møblement. Men desuden fandtes anbragt store Tinfade og Tintallerkener, Saltsikkener og Vaser, medens det øvrige Bohave var gemt i det forseglede Chatol, i Skabe, Kister og Skrin. Det findes desværre ikke registreret, da alle Gemmer blev forseglede, og Møblerne bragte ned i »Gjedsteds Kammer«, sandsynligvis den Borgermand, som havde Bolig i Gaarden og tilsaa den. Hvad der fandtes i Sovekammer, Spisekammer, Køkken, og i de mange andre Værelser, Huset indeholdt, findes ikke optegnet. Fruen døde i Septbr. 1712 paa Nørlund, som ejedes af hendes Svoger Gyde Parsberg, og hvor hun formodentlig har opholdt sig i Sommertiden.

Ligesom det smukke Bohave vidner om Hygge og Kultur, saaledes vidner Biblioteket om hendes aandelige Interesser. Det er, mærkeligt nok, regi-

streret saa godt som fuldstændigt, selv om Registrator undertiden er gaaet ret summarisk til Værks ved at sammenkoble endel mindre Bøger under den ogsaa fra Nutidskataloger bekendte Betegnelse: En Del gamle og uindbundne Bøger, 6 Bøger, 4, 5, 3 dito, 9 smaa Bøger etc. Men det væsentlige er indført, og iblandt disse findes angivet to »Vaabenbøger«, som tyder hen paa, at ogsaa hun som saa mange af Datidens Adelsdamer har sysselsat sig med genealogiske Studier. Hun ejer Fasti Danici Olai Wormii, Albert Krantz's Krønike, Saxo Grammaticus, Arild Hvitfeldts Krønike, Kong Valdemars skrevne Lov, Macchiavellis Krigskunst paa Tysk, Frederik II's Ligprædiken, Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, Henrik Smidts Lægebog, gamle Rejsebøger, Bøger med Kobberstik, italienske, tyske og hollandske Værker, Postiller, Ordbøger og endelig en »Destillerbog«, hvorved formodentlig skal forstaas en Anvisning paa, hvorledes man destillerede Guld.

Imidlertid synes det, som om den gamle Dames Pengesager i de sidste Aar af hendes Liv har været noget derangerede. Hun har nemlig den 30. April 1711 pantsat for 131 Rdlr. i Kroner til Viborgs rigeste Borger, Hans Pedersen Bødker, sit Begravelsessted i Domkirken. Har hun været i Nød og Trang, eller har hun ikke ønsket at stædes til Hvile i sine Forfædres, Kragernes gamle Begravelse i Domkirken. Sikkert er det, at Hans Pedersen Bødker, som døde 1713, blev bisat i Krager-

nes Familiekapel. Fru Jytte Krags Sønner Kjeld Krag og Iver Nicolai Sehested var begge knyttede til Viborg. Men da Sehestedernes Gaard brændte 1726, blev den ikke genopført. Grunden solgtes til Borgmester Rafn, i hvis Bo den vurderedes til 3 Rdlr. Sic transit gloria mundi!

En Dame, hvis Navn i lange Tider har været, ja endnu den Dag i Dag er, knyttet til en af Viborgs skønneste middelalderlige Bygninger, Stiftsprovstgaarden, var Fru Lisbet Parsberg, Enke efter Major Jørgen Høeg til Skiersø. Hendes Fader var Niels Parsberg til Lynderup og Eskjær, Moderen var Helle Gyldenstjerne til Restrup. Hun var Søster til de to bekendte Brødre, Holger Parsberg til Eskjær, der var gift med Beate Ingeborg Moth i dennes tredje Ægteskab, Søster til Sophie Moth, Grevinden af Samsøe, og til Bispinde Glud i Viborg — og Oberst Verner Parsberg til Eskjær, Skivehus og Bidstrup, der var gift med Christine Barbara Johansdatter Rantzau, og ejede en stor velmøbleret Gaard i Viborg. Efter sin Husbonds Død maatte hun overlade sin Part i Skiersø Hovedgaard til Kreditorerne i Boet 1679, og flyttede derefter til Viborg, hvor hun boede i Moderens Gaard paa Hjultorvet. Fru Helle boede selv i en Bondegaard i S. Tise S. i Nørre Herred Salling, men efter hendes Død arvede Fru Lisbets Børn en Part i Gaarden paa Hjultorvet samt 2 Sølvlysestager, der vejede 76 Lod, en forgyldt Sølvkande paa 47 Lod, en Saphirs Ring, vurderet til 20 Rdlr., m. m., der-

iblandt meget tvivlsomme Gældsfordringer hos Fru Sophie Reedtz og Monrets Smed i Viborg. Hun solgte derefter Børnenes Arv, og for de indkomne Midler købte hun af Christian Juel, Friherre til Ryssensten, 18. Marts 1689 den Gaard, der kom til at bære hendes Navn gennem Tiderne. Den beskrives som liggende »næst østen for Mag. Christen Eriksens Have og Ejendom, med Sønder- og Øster-Siden til Adelgaden, og er et Hjørneplads tværs over for Louis Kilde og Sortebrødre Kirkes Have, med sin tilhørende Ind- og Udkørsel, med al den paastaaende Bygning, Gaards- og Haverum og alt hvad derudi findes nagelfast og andet Løsøre som findes i Værelserne for 90 Rdlr.« Børnenes Værge, Holger Parsberg, forlangte og fik paa deres Vegne Prioritet i Gaarden for de Midler, hun af deres Arv havde anvendt paa Købet.

Den ringe Købesum viser til hvor ringe Værdi Ejendommene i Slutningen af Aarhundredet ansloges i Viborg. Men Fru Lisbet havde heller ikke synderlige Midler til at føre et standsmæssigt Hus. Paa Selvangivelseslisten 1714 har hun — med gammeldags og rystende Haandskrift — skrevet: »Haver aldeles ingen Næring helder Brug, men jeg lever af hves mine gode Venner meddeler mig til min Underholdning, som alle er bevidst.« Hun havde dog den Glæde at se sine to Børn, Anna og Niels Høg, gifte med to velstillede Søskende: Kapitain Ove Gedde til Dalsgaard og Dorthe Gedde, der ligeledes skrev sig til Dalsgaard. Niels Høg var

Kaptain i Flaaden, men maatte tage sin Afsked paa Grund af Sygdom og flyttede saa til Viborg. Ogsaa han klager i Mandtalslisten over sine slette Kaar: »Jeg underskrevne har tjent Hs. kgl. Maytt ved Militien udi nogle og tyve Aar, og formedelst Svaghed har nødtes til at tage mit Afsked, og haver hverken Næring eller Brug, og ikke uden ganske lidet at leve af baade til husleye og anden Nødtørftighed, saa jeg ikke nogen Aar med min ganske ringe Husholdning kan udkomme, som vel alle er bevidst.«

Nu kan man vel nok gaa ud fra, at alle Selvangivere klager og jamrer i høje Toner over deres Mangel paa Evne til at betale Skat. Men baade hvad de her nævnte adelige Personer og andre angaar, kan det ikke betvivles, at deres Kaar har været overmaade ringe. Saaledes maatte den — oprindelig rige — Officer, Erik Kruse til Grubbesholm og Nærkjærgaard, 1687 ansøge Kongen om en Pension paa 2 Rdlr. ugentlig. Han fik 1 Rdlr., og transporterede strax 1688 sin Aarsindtægt 52 Rdlr. til »velfornemme Mand Christen Pedersen Lyngbye for sin Kost og Ophold at annamme«. 5 Aar før boede han endnu i en statelig Gaard paa Vestergade. Men som det gik ham, er det gaaet de fleste af de Adelsmænd, som, ruinerede og hjælpeløse, flyttede til Viborg. Damerne synes det at være gaaet meget bedre. For blot at nævne et Par Navne, skal her anføres de tre Jomfruer Lykke fra Grinderslev Kloster. De købte 1697 Borgeme-

ster Bøgvads anselige Gaard i Mathiasgade ved Siden af Erik Rosenkranses Gaard. I denne sidste boede Jomfru Pernille Rosenkrans, Datter af Mogens Rosenkrans til Glimminge, Langtind og Kjærgaardsholm. Jomfru Pernille skriver i Mandtalslisten 1714: »Jeg underskrevne bor her i Viborg og haver ingen Næring eller Brug, men lever af den ringe Del, jeg haver arvet efter mine Forældre«. Hun synes at have været en meget fortræffelig Dame, hvad følgende Brev af 17. April 1721 til Borgemester og Raad vidner om.

»Eftersom jeg Tid efter anden haver laant salig Bertel Johansen Kjerulff Penge til at købe Salv for, naar han trængte, og han der imidlertid haver haft mit Arbejde, hvorudi jeg haver fundet hans Oprigtighed, har derfor ikke villet ængste ham over Evne«. Da imidlertid hans Bo nu er under Behandling, begærer hun, at hans Gæld til hende, ialt 43 Sl. Daler, maa blive betalt.

Af en hel anden Kaliber var den ovenfor omtalte Jomfru Agathe Dyre. Hun besad et betydeligt Forretningstalent og anvendte derfor sine Midler til at laane Penge ud imod Pant i Løsøre til fornemme og ringe Folk, og imod ugentlig Rentebetaling. Dette besørgedes af hendes Tjenestepige, der førte nøjagtigt Regnskab og sørgede for, at Renterne blev inddrevne ugevis. Til Belønning udstedte hun et Gavebrev til Pigen, undertegnet af selve Hans Højærværdighed Biskoppen og af Skolens Rektor, paa en Gaard i St. Mathiasgade, som hun havde

købt for 240 Rdlr. De 40 Rdlr. skulde hun dog udbetale Jfr. Agathes Arvinger, hvilken Bestemmelse naturligvis blev udnyttet af disse til at presse Pigen for et endnu større Beløb, hvis hun vilde have Skøde paa Gaarden; efter en livlig Prutten lykkedes det Parterne at blive enige, og den dygtige Pige kom i Besiddelse af Gaarden

Endnu skal kun omtales Enken efter den noksom bekendte Oberst Frands Juel, Johanne Sophie Kaas. Hendes udmærkede Ægtefælle havde været Chef for Regimentet Joul Danois og deltaget med stor Hæder i de fransk-engelske Krige. Efter hans Død c. 1711 flyttede hun til Viborg, hvor hun levede indtil 1722 sammen med sin Datter Elisabeth Cathrine. Hendes to Sønner var døde 1706 og 1712, og to Døtre indskrevne i Roskilde Kloster, den yngste Birthe Sophie opholdt sig i København. Ved Efterretningen om deres Moders alvorlige Sygdom skriver Søstrene deltagende og kærlige Breve til Hjemmet i Viborg:

Hierte kiære Søster.

Jeg haver bekommet Din Skrivelse og seet deraf med stor bedrøvelse, min gode Moder at være saa svag. Du fortrøste mig vel i Slutningen af det bref, det lod sig ansee til nogen bedring, hvilcket om saa er, var en stor Naade af Gud mod os, om hand behagede endnu i nogen Aar at unde os saa dydig og kier en Moder, mens ifald, som Gud naadelig forbyde, nogen dødsfald skulde paakomme,

maa Du, hjerte Søster, gierne i alle ting giøre og lade hvad Du self for got befinder, hvormed jeg i alle Maader vil være fornøiet, og haaber jeg denne min skrivelse kand være Dig nock indtil Vi kand faae kongl. tilladelse at maa deele og skifte imellem os self indbyrdes, hvorom vi saa snart mueligt er vil giøre Ansøgning. Imidlertid Jeg haaber ingen giør Dig nogen fortræd, som Sorgen desforuden er stor, og altfor stor, om jeg saa torde skrifve, om vi samtlig skulde være saa ulycklig og miste voris kiære Moder. Bekymring tillader mig ej at skrifve meere denne gang. Jeg slutter derfor og forblifver Hierte Søster Din trofaste

Søster til Døden
K(aren) Juel.

A Mademoiselle
Mademoiselle Elisabeth Cathrine de Juel
à Wiborg.
Roeskilde d. 15. Febr. 1722.

Fra Søsteren i København indløb følgende Brev:

Tres chere soeur

Jeg kand tencke Du lenges effter brev fra mig lige saa vel som Jeg fra Dig, og ville Jeg i forgaar med een af vore Laqvajer som har faaet en bestilling og reiste over at stille lidet ordre skrevet Dig til og skicket Dig det bref under voris og vore Courators hænder; men som Baron Gersdorff som Courator paa min Søsters Vegne endnu er paa Lan-

det, kunde det ej skee; tilmed var vi her i stor allarm over gref Larvig, som laae imellem lif og død, og alle Docters haab var ude, nu Gud være ære red er forandret, saa hand er uden fare. Jeg haaber Gud giør det og bedre med Mama. Hvad sig Meublerne angaar, som Du skriver om, da kand Du hierte Søster tencke Jeg aldrig har eller vil være noget imod Mamas Villie, mens under Dig det gierne. Jeg er og forsickred i alle Maader, (at Du) giør hvad der kand være paa woris fællitz bæste etc. B. S. Juel (Birgitte Sofie)

d. 28. febr.

A Mademoiselle
Mademoiselle Elisabeth Cathrine Juel
à Viborg.

Fru Johanne døde den 4. Marts 1722, og 4. April overlader Søstrene Jomfru Elisabeth Moderens Efterladenskaber. De to Breve giver gennem deres Tone og Indhold et lille Begreb om, at der, ligesom nu, levedes et mere indadvendt Liv i Provinsstaden end i Hovedstaden, i hvilken sidste Dagens Begivenheder (Grev Danneskjold-Laurvigs Sygdom) spiller en alt andet overvejende Rolle.

Spørge vi nu til Slut: Hvad er det, der har givet Livet i Viborg en stærk Tiltrækningskraft, da ligger Svaret nær. Her har der været rolige og fremfor alt billige Livsforhold. Man kunde komme igennem med smaa Midler. Men dernæst frembød det kirkelige Liv med den nære Omgang med

høje Gejstlige og med lærde og dannede Skolemænd en rig Kilde til Belæring efter Datidens aandelige Vilkaar. Her var ogsaa en velhavende, ja endog rig Borgerstand, der fra gammel Tid var vant til at betragte adelig Stand og Vilkaar med Ærbødighed og Hensynsfuldhed. Og endelig har Viborg i den Tid frembudt et rigt Stof til — om man saa tør sige — selskabelig Underholdning. Her havnede saadanne mærkelige Personer som Valdemar Daa til Borreby og Hesselager, der, som man sagde, havde »destilleret« 3 Herregaarde under sine Bestræbelser for at destillere Guld; her havnede ogsaa den brave Otto Frijs, nær Slægtning af de rige Frijser fra Boller og Frijsenborg, som havde sat alt overstyr, men i Tillid til sine rige Slægtninges Godgørenhed havde opkaldt sine mange Børn efter dem. Og her spaserede den stakkels Valdemar Skram, der havde maattet overlade sit eneste Gods, den lille Gaard i Brapande, til de Fattige i Viborg. Ogsaa Familien Bille havde Repræsentanter i Jyllands gamle Hovedstad. Her levede i mange Aar den dygtige og retsindige Kaptain Jens Bille, Søn af Sten Andersen Bille, medens hans Søster Birgitte Bille havde indgaaet Ægteskab med Jens Simonsen paa Sødal, og senere med Ove Mangor. Ogsaa hun ejede en Gaard, der stødte op til Lisbet Parsbergs.

Men fra Tjele, Grubbernes, Dyrers og Levetzauers Gaard, strømmede dog Begivenhederne ustandseligt ind over Viborg i en Maalestok, som maatte sætte de adelige Hjerter i den stærkeste Be

vægelse. Hvilket Indtryk har ikke Marie Grubbes Kærlighedshistorie vakt hos Palle Dyres mange Slægtninge i Viborg. Hvilken Kilde til Skandale, da hun med sin elskede Kusk og Ven tilligemed sin Pige kom kørende til Dyrernes Gaard i St. Mogensgade, og enten slog sig til Ro dér eller i Nabogaarden hos Jens Villadsen Glarmester. Det bredte sig jo hurtig i Byen, at hun selv tilligemed Pigen redte deres Seng paa Gulvet, medens Kudsken fik Ordre til at hvile sine trætte Lemmer i den bløde Himmelseng. Og endelig hin frygtelige Dag, da Commissionsdomstolen lod alle Vidnerne afgive deres Erklæringer om Marie Grubbes Ægteskabsbrud. Det har været tunge Dage for de to Jomfruer Elsche og Agathe Dyre og deres Veninde Jomfru Viveke Rodsten. Og da saa denne Historie var forbi, og Tjele var gaaet over i Levetzauernes Hænder, da tog Rygterne atter Fart, og Kendsgerninger talte paany. Han øvede Vold imod Lektor Paludans Datter Mette, og ved kgl. Resolution idømtes han en Bøde af 1500 Rdlr. til Moderen. Dog vedblev han at bevare en stor Indflydelse i Viborg. Ved Køb og Pant satte han sig i Besiddelse af mange Ejendomme i Viborg og boede selv jævnlig i Byen, medens han paa Tjele og Omegnen levede et saa voldsomt og hensynsløst Liv, at Mindet herom endnu bevares blandt Egnens Befolkning.

Hin Junidag 1726, da Branden hærgede den største og bedst byggede Del af Viborg, da gik saa godt som alle de adelige Hjem til Grunde. Som

med ét Slag forsvandt disse for bestandig og rejstes aldrig mere. I mange Aar henlaa de afbrændte Adelsgaarde som Ruiner, og først lidt efter lidt rejstes de igen af den driftige Borgerstand. Kun Lisbet Parsbergs Gaard stod uberørt af Flammehavet. Men den gamle 84aarige Dame kunde ikke udholde Livet i den hærgede By. Som den sidste af de adelige Enker, der havde givet Livet i Viborg et Præg af Fornemhed, flyttede hun til sin Svigersøn paa Dalsgaard, hvor hun døde 1729, som det siges i Fattigdom.

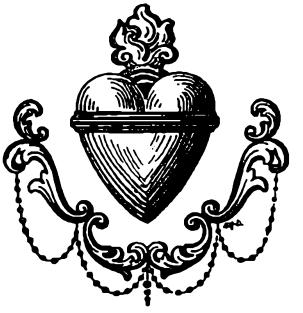

ANMÆRKNINGER OG HENVISNINGER.

I.

SNAPSTINGET I VIBORG.

Ursin: Stiftsstaden Viborg, S. 264—67. Krog: Efterretninger om Viborg By, Viborg 1779, S. 196—97. Viborg Skifteprotokol 1717—30, Fol. 318 b, og Skiftepr. 1742—54, Fol. 338 b. Heise: Diplomatar. Viborg. S. 52, 105, 255, 267, 299, 346. Kalkar: Ordbog, IV, 17. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål, IV, 425. Forordn. om Indførelse af en Omslagstermin for Sælland 1643, 21. Jan. Secher: Forordninger, V, 121 f. Reenberg: Poetiske Skrifter, Kbh. 1769, I, 113 f. Jfr. Kinchs Afhandling om Snapsting etc. i Saml. t. jysk Hist. og Topogr., I, 66—79 og 431. Meddelelser af *Landsarkivar G. Saxild.*

II.

KONKURRERENDE SKUESPILDIREKTØRER.

Om *Salomon v. Qvoten,* se Werlauff, Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil, S. 472—77 og 483—89. O. Nielsen: Kjøbenhavn p. Holbergs Tid, S. 243—47.

Randers Gæsterets Dom 1717, 7. Oktbr., i Sagen *Salomon v. Quoten* contra *Joh. Rhadinius*, i Randers Købstads Justitsprot. 1714—1718, Fol. 311. Viborg Gæsterets Dom 1718, 23. Marts, i Sagen mellem *Salomon v. Qvoten* og *Rudolph Hascarl*. Viborg Købstads Justitsprotokol 1716—20, Fol. 160 b. Raadstuerettens Prot. 1713—34. Dom af 1718, 20. April, Fol. 63—64. Vognmagerlaugets Protokol 1718, 21. April og 27. April. Hans Christoffer Binsbach, wohnhaftig i Viborg, pantsætter 1694, 16. Maj, for 50 Rdlr. til Kbmd. Christen Uggelriis en beslagen Vogn, 2 Heste, 1 Ko, 2 Gjedder, 1 Buk, en Kuffert med *Comoedianten Kleder*, sin Seng og Sengklæder, samt en *Teatrum Comedianter* bruger. Viborg Panteprotokol 1683—1696, Fol. 290—91. Hvert Aar i Snapstingstiden befordres *Italienere* med Vogne til og fra Viborg. Viborg Vognmager Laugets Protokol 1717—1757. Hvert Aar i Slutn. af Maj og Begyndelsen af Juni befordres »*Johan Baptistes Folk*« til og fra Viborg, ofte med 4 à 5 Vogne til Aalborg, Binderup, Engesvang. Jeg har ikke fundet nogen Oplysning om, hvad det er for Slags Folk.

III.

PARYK-, FONTANGE- OG CAROSSESKATTEN.

Kgl. Forordninger 1710—1711, S. 81 ff. Viborg Justitsprotokol 1710, 30. Septbr., Fol. 448. Kalundborg Bys Regnskaber. Mandtal og Beregning over Skatten af 26. Jan. 1711. Landsarkivet for Sælland. Viborg Regnskab over Extraskat 1710. Landsark. f. Jylland. *Parykpriser* i Viborg. Skifteprot. 1708—17, S. 743. *Fontanger*, se Bernhard Olsen i Salmonsens Lexikon. Reenberg: Poetiske Skrifter, I, 128—29, 65, 72—73. Hubertz: Aktst. til Aarhus Hist., III, 48, 52—53. Werlauff: Antegn. til Holbergs Lystspil, S. 205—208, 241. O. Nielsen: Kbhvn. paa Holbergs Tid, S. 108 ff, 118 ff, 170.

IV.

DUELLER MELLEM ADELSMÆND.

Reces 1643, 27. Febr., II, 10. Kap. 2: Kulevexelen forbuden. Se Secher: Forordn. V, 292. Danske Lovs 6. Bog, 8de Kapitel, Sechers anden Udg., S. 304—310. Der fandtes mange *Vinstuer i Viborg.* Blandt de anseligere nævnes Breums i St. Mogensgade, som ogsaa kaldtes Statskælderen; Hasses i St. Mathiasgade, Harchs paa Vestergade, Hans Verners paa Hjultorvet; ja de fleste Købmænd udskænkede Vin og Øl i deres Stuer, endog Apotekeren holdt offentlig Vinstue. Aktstykkerne til *Duellerne* mellem *de 4 Adelsmænd* findes i Viborg Raadstue Dombog 1673—1683, Fol. 81 ff, Fol. 97 f. *Johan* og *Jørgen Rantzow,* se Biogr. Lexikon XIII, 460—461 og 464—66. *Caspar Christ. Brockenhuus,* se Hist. Tidssk., 4. R., V, 206 ff. *Christopher v. Gersdorph,* se Bentzonske Stamtavler. *Otto Bille,* se Bille-Ætten, II, 2. Afd., S. 62—63. *Duellen* mellem *Brødrene Brockdorph.* Viborg Justitsprotokol 1716—20, Fol. 294 (1719, 15. Maj) og Viborg Bythings Kopibog 1721, 22. Septbr., Fol. 754. Højesterets Voteringen i Højesteretsprotokollen, 1721, Fol. 1, jvfr. Højesterets Prot. 1719, Litra A, 406 og Jyske Tegnelser 1719, S. 146 f, 189, 334. *Duellen* mellem *Palle Dyre* og *Kapt. v. Sluckow,* se Højesterets Protokol 1708. Litra A, Fol. 198 ff og Fol. 218, jvfr. Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre, S. 314—20.

V.

SKÆLDSORD OG PRYGL.

Alle *Skældsord* ere hentede fra Vidneudsagn i Justitsprotokoller. *Tvekampen mellem Natmanden* og *hans Stedsøn* 1715. Justitsprot. f. Viborg By 1706—1716, Fol.

338, 770—73, 779. Om *Jesper Schouboe,* se Viborg Bythings Kopibog 1709—1719, Fol. 641 ff.

VI.

GÆSTEBUD OG MAALTIDER.

»Den højfornemme Madames Kaagebog 1731« findes paa Kgl. Bibliotek. — Om Gæstebud, se Jacob Knudsen Schandrup: Curieuse poetiske Skrifter, Kbhvn. 1728. Meddelelsen skyldes Landsarkivar Wad i Odense. Tøger Reenberg: Poetiske Skrifter I, 190 ff og passim (S. 9 ff, 53, 57 ff). Om Mad og Drikke, se O. Nielsen: Kbhvn. p. Holbergs Tid, S. 140 f.

VII.

ADELEN I VIBORG INDTIL 1660.

Se Ursin: Stiftsstaden Viborg, S. 304—306, 218—220, 32. Heise: Diplomatar. Viborg. S. 289—290. Jyske Registre I, 365 (Fr. II's Gavebrev af 1576, 22. Novbr. paa Bispegaarden i Viborg til Domhus og til Adelsgaard) jvfr. Jyske Tegnelser III, 136. — *Adelens Gaarde i Viborg,* se Viborg Byes Grund-Taxt 1683 og Fortegnelsen over Viborg Byes havende Bygninger 1756.

VIII.

ADELIGT ENKESÆDE I VIBORG.

Om de her nævnte adelige Damer henvises i det hele til Angivelserne i Thisets Stamtavler; Oplysninger, hentede fra Panteprotokollerne, Grundtaxten og Skiftebøgerne anføres her i alfabetisk Orden:

Birgitte Bille p. Sødal. Grundtaxten for Viborg, Fol. 60. Panteprotok. 1691, 3. August. Om hendes anden Ægtefælle taler Reenberg: Poetiske Skrifter I.

Jens Bille, Kapt., se Justitsprotokol 1720, 16. April og 22. April, Fol. 476—477.

Cathrine Valdemarsd. Daa, g. m. Joh. Trellund p. Lindtorp. Panteprot. 1688, 7. Maj og 1695, 2. Decbr., Fol. 118 og 341.

Valdemar Daa. Grundtaxten, Fol. 25. Panteprot. 1688, 7. Maj, 1690, 23. Juni og 1696, 27. Jan., Fol. 118, 161, 344.

Agathe Dyre. Justitsprot. 1708, 8. Jan. og 15. Novbr., Fol. 272 og 335. Skifteprot. 1708—1717, Fol. 67 ff og 109 b.

Anne Dyre. Justitsprot. 1712, 18. og 30. Maj, Fol. 534 og 537. Hun stævner Villum Bech, fordi han har forbudt hendes Folk at borttage *det malede Lærred,* som Stuen var betrukket med i den Gaard, han har købt af hende.

Elsebe Dyre. Justitsprot. 1709, 9. April, Fol. 335 og 1721, 21. Juli, Fol. 205. Hendes Gravsted var i Domkirkens store Gang. Krag, 210—14.

Klavs Dyre. Grundtaxten, Fol. 14. Panteprot. 1687, 26. Septbr., I, 97.

Palle Dyre. Panteprot. 1688, 26. Marts, I, 114.

Hans Frijs til Clausholm. Grundtaxten, Fol. 7. Han sælger Gaarden 1687, 26. Septbr. til Hans Pedersen Bødker. Pantepr. 1687, 26. Septbr., I, 96.

Sophie Amalie Frijs. Grundtaxten, Fol. 38.

Otto Frijs. Grundtaxten, Fol. 34.

Hille Gyldenstjerne. Grundtaxten, Fol. 48. Hun dør 1687. Skifte og Deling afholdes i S. Tise d. 13. Juni. Viborg Panteprot. 1683—96, Fol. 81.

Christiane Juel Ryssensten. Skifteprot. 1730—43, Fol. 9 ff.

Elisabeth, Karen og *Berthe Sophie Juel.* Skifteprot. 1717—30, Fol. 593—94.

Oluf Krabbe. Panteprot. 1688, 29. Oktbr. og 1696, 18. Maj, I, 126 og 355.

Jytte Krag. Skifteprot. 1708—1717, Fol. 409 ff og 484. Om Gravstedets Pantsættelse til Hans Pedersen Bødker. Justitsprot. 1711, 30. April, Fol. 471. Skødet derpaa ibid. 543 af Dato 1712, 25. Juli. Det lyder paa: »en af de 6 Hvælvinger paa nordre Side af den store Begravelse«.

Erik Kruse. Grundtaxten, Fol. 46. Hans Fortelsesbrev til Christen Lyngby, dat. 1688, 27. Marts. Viborg Panteprot. 1683—1696, Fol. 116.

Gert Friedrich v. Lewetzau. Kongebrev af 31. Juli 1705 om Anbringelsen af de 1500 Rdlr., som Lewetzau havde udlovet til Mette Marie Paludan, »som han havde krænket«. Hun blev gift med den danske Skolemester i Viborg Søren Bertelsen Kierulf. Hendes med L. avlede Datter sikredes 500 Rdlr. af Kapitalen. Viborg Skifteprot. I, 421.

Jomfruerne *Lykke* i. Grinderslev Kl. køber 1698, 14. Oktbr. en Gaard i St. Mathiasg., beliggende mellem Jfr. Pernille Rosenkranses og Madme Mangors (Birgitte Billes) Gaarde. Panteprot. II, 46 b. Jfr. Anne Lykke sælger Gaarden 1722, 18. April til Mads Andersen Listo boende p. Sohaven Gaard. Justitsprot., Fol. 407.

Lisbet Parsberg. Viborg Panteprot. 1689, 25. Marts, 1692, 8. Febr. og 1695, 28. Januar, I, 132, 198, 312.

Niels Parsberg. Viborg Panteprot. 1678, 25. Maj, 1685, 23. Novbr., I, 3—4, 44.

Verner Parsberg. Viborg Skifteprot. 1717—1730, Fol. 152 ff. Imod 2000 Rdlr. pantsætter han 1713, 25. Septbr. til Bgm. Joachim Lassen i Viborg en Del Markjorder og to Gaarde i Viborg. Justitsprot., Fol. 626.

Agathe Rodsten, Oberst Albert Frijs' Enke. Grundtaxten, Fol. 27. Viborg Panteprot. 1690, 23. April. I. 155.

Lisbet Rodsten. Grundtaxten, Fol. 27.

Vibeke Rodsten, død 1725, 19. Novbr. Test. af 1722, 10. Oktbr. Viborg Skifteprot. 1717—30, Fol. 616. Hun ejer Gaard i Graabrødre Kirkestræde. som hun tilskøder

sin Broderdatters Ægtefælle Major Frans Rantzou 1719, 23. Aug. Justitsprot., Fol. 337.

Pernille Rosenkrantz faar 1711, 15. April Skøde af Mag. Jens Hjermind paa den Gaard salig Mag. Just Bøg iboede. Justitsprot., Fol. 471. Jvfr. Skifteprot. for Viborg 1717—30, Fol. 294.

Christen Skel, Geheimeraad, og Hustru *Benedicte v. Brockdorf*. Viborg Byes Panteprot. 1688, 26. Marts og 1697, 18. Jan., I, 114, II, 7. Fru Benedicte sælger deres Gaard paa Gammel Torv til Vinhandler Oluf Jensen. Jvfr. Viborg Skifteprot., I, Fol. 7.

Valdemar Skram. Hans Gaard i Bradpande Strædet solgt til »de fattige Husarme«. Viborg Panteprot. 1694, 16. Jan., Fol. 254.

Om *Marie Grubbe* henvises til: Hoffmann: Efterretn. om danske Adelsmænd, III, 255—56. Dansk Museum (Juli—Decbr. 1782), II, 257 f og 297. Dansk Penningmagazin, I, 905. Hist. Tidsskr., 3. R., I, 125. Ludvig Holbergs 89de Epistel. Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre, S. 229—344. — Smlgn. Blicher: En Landsbydegns Dagbog og J. P. Jacobsen: Fru Marie Grubbe. Kbhvn. 1876.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

	Forord	7
I.	Snapstinget i Viborg	9
II.	Konkurrerende Skuespildirektører i Viborg 1718	17
III.	Paryk-, Fontange-, og Carosseskatten 1710	31
IV.	Dueller mellem Adelsmænd i Snapstingstiden	49
V.	Skældsord og Prygl	69
VI.	Gæstebud og Maaltider	79
VII.	Den jydske Adel og Viborg	103
VIII.	Adeligt Enkesæde i Viborg 1683—1726	117
	Anmærkninger og Henvisninger	137

NNF